METE TUNÇAY

CİHAT VE TEHCİR

1915 - 1916 YAZILARI

AFA TÜRKİYE ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR 7

Eylül, 1991

Cihat ve Tehcir

1915- 1916 Yazdan

Mete Tuncay

(Hazırlayan)

AFA
YAYINLARI

Giriş

Bu küçük kitap, vaadkâr başlığına pek uygun düşmeyecek kadar raütevazi bir kaynak yayınından ibaret. Esas itibarıyla iki metinden oluşuyor. Biri, ünlü bir Hollandalı İslâm uzmanının, Dr. Hurgronje'nin Alman gölgesindeki son Cihat ilânını eleştirisi. Yeryer sömürgeci bir anlayışla kaleme alınan bu yazının, yine de bizim için birçok bakımlardan öğretici olduğunu sanıyorum. Onu Türkçeye çevirip, başına da belge olarak, zamanın Şeyhülislâmı Ürgüplü Hayri Efendi ile hayatta kalan bütün eski şeyhülislâmların, fetva emininin ve birçok ulemanın imzalarını taşıyan (bknz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* cilt III, kısım ı - T.Tarih Kurumu Yay., 1953, s. 320) Cihat fetvasını ve Sultan Reşad'ın ordu ve donanmaya bildirisini koydum. Bunların dilini hiç değiştirmedim; ancak güç anlaşılacak bazı sözcük ve deyimlerin karşılığını parantez içinde verdim.

İkinci metin ise, bundan tam 75 yıl önce toplanan *1332 Senesi İttihat ve Terakki Kongresi* kitapçığının tamamının, yine dili değiştirilmeden yapılan çevrim-yazısı. Rahmetli hocam Tank Zafer Tunaya *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı büyük yapıtında (cilt II, s. 30-31) bu kongre için şunları söylüyor.

> Fırka iki sene (1914 ve 1915) kongre yapmamıştır. Buna neden olarak Birinci Dünya Harbi'nin başlaması ve Çanakkale Harbi gösterilmiştir. İttihat ve Terakki muhalefetsiz bir Meclis ile ülkeyi yönetmektedir. İdeolojisinde hayli değişme olmuştur. Kongre raporu, Fırkanın faaliyetlerini yansıtmaktan çok, hükümetin siyasetini meş-

ru göstermeye çalışan bir metindir. Kongre nizamnamede çeşitli değişiklikler yapmıştır.

Siyasal programda yapılan değişiklikler çok önemlidir. Önce dinî ve şer'î mahkemeler birbirinden ayrılmış, hukuk ve adalet örgütü alanında lâiklik ilkesi kabul edilmiştir. Sosyal yardım, sağlık işlerine önem verilmiş, millî iktisadı geliştirecek önlemler alınması ve kurumlar oluşturulması kararlaştırılmıştır.

Kongre kitapçığında yer alan bazı makaleleri, daha önce *Tarih ve Toplum* dergisinin üç sayısında (33-35: Eylül-Kasım 1986), Prof. Dr. Zafer Toprak'ın takdim yazılarıyla yayımlamıştık.* (O metinleri yeni harflere çeviren anneme ve Ayşe Şen arkadaşıma, emeklerinden burada da yararlandığım için teşekkür borçluyum.)

Fakat bana bu kongrenin ne kadar önemli olduğunu, daha çok, Azerice bir kitap gösterdi. Bizden farklı kaynaklar izleyen Sovyet tarihçiliğinin iyi bir ürünü olan bu yapıttan şu satırları birlikte okuyalım:

» 1915-ci yılın sonlanndan "Mutediller" adı ile tanınan ve Ahmet Rıza Beyle alâkada olan yeni muhalefet grubu yaranmışti [kurulmuştu]. Bu grupta bir zamanlar partiyanın İstanbul teşkilâtına başçılık etmiş olan, muharebe devrinde ise iktisadî organlarda mühim vazife tutan Ali İhsan (Kör Ali) hususiyle farklanırdı. Ali İhsan ve onun taraftarları "Peşekâr Nümayendelik [Meslekî Temsil] Programı" ile çıkış edirdiler. 1916-cı yılın baharında partiya merkezî komitesine takdim olunan bu program haricî ticaretin millîleştirilmesini, hususî bankaların faaliyetine son konulmasını, "halk hükümeti" yaranmasını

* Prof. Toprak, asıl *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)* kitabında. Kara Kemal'in bu kongrede tartışılan "Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye" vb. faaliyetleri üstünde durmuştur (Ankara: Yurt Yay. 1982), s. 276-83 ve Belge 29 (komisyon raporu).

ve bu hükümetin haricî kapitalin faaliyetini öz nezareti altına almasını talep edirdi. Bu deste o kadar kuvvetlenmişti ki, İttihat ve Terakki rehberleri ona bazı güzeştlere gitmeye [ödünler vermeye] mecbur oldu. Partiyanm 1916-cı yılda çağrılan kongresi Mutediller programının bir sıra maddelerini kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

İttihat ve Terakki dahilinde az-çok müterakki gruppa sayılabilen Sol İttihatçılar bir sıra içtimaî-iktisadî ıslahatların geçirilmesini de talep edirdiler.

Sonradan millî-azatlık [kurtuluş] harekâtı zamanı, Kemal taraftarlarının mühim bir hissesini teşkil eden de malız bu Sol İttihatçılar veya "azat düşünenler"dir. Onlar bu hükümeti birçok sahada, o cümleden millî meselede düzgün siyaset yeritmemekte taksirlendirdiler [eleştirdiler]. (Dipnotu: Rusça bir kitap - Kh.Z. Gabidullin, *Mladoturetskaya Revolyutsiya* (Genç Türkler İnkılâbı) (Sotsyekgiz, 1936), s. 115-116.)

Hamit Z. Aliyev, *Türkiye Birinci Dünya Muharebesi Devrinde - Dahilî Vaziyet* (Baku: ASSC İlimler Akademiyası Neşr., 1965), s. 98-99.

1978yılında Baku'da tanıştığım ve o zaman bana mihmandarlık yapmak lütfunda bulunan Prof. Aliyev, kitabında *tehcir* olgusuna ve gerisindeki örgüte de şu sözlerle değiniyor:

İttihatçıların öz dahilî muhaliflerinden "yaka kurtarmak" için en çok tatbik ettikleri usûllerden biri - muharebenin yaratmış olduğu şeraitten istifade ederek onlan payitahttan ve hatta ülkeden uzaklaştırmak idi.

Bu iş ya bilâvasıta Enver'in emri ile Harbî nazırlık hatta üzre ya da partiya merkezî komitesinin Harbî nazırlıkla bir [lik]te yaratmış olduğu gizli bir organ -Hususî Teşkilât- vasıtasıyla hayata geçirildi.

Teşkilât-ı Mahsusa veya Enver'in adlandırdığı gibi *Umur-u Şarkiyye,* hele İkinci Balkan Muharebesinin son

günlerinde İttihat ve Terakki merkezî komitesinin teşebbüsü ile yaratılmıştı. Türkiye muharebeye koşulduktan sonra, bu teşkilâtın selâhiyeti ve faaliyeti hayli artmıştı. İttihat ve Terakki'nin bu teşkilâta ne kadar ehemmiyet verdiği böyle bir fakttan görmek olur ki, onun yaranması ile meşgul olan komisyonun terkibine partiya merkezî komitesi nümayendesi gibi [temsilcisi olarak] Dr. Nâzım, başkarargâh nümayendesi gibi Halil Paşa (Enver'in emmisi) ve bir sıra görkemli İttihatçılar (Süleyman Askerî Bey, Aziz Bey vs.) dahil edilmiştiler. Ülke dahilinde gizli hafiye rolünü oynayan Hususî Teşkilât, hariçte İttihatçıların gösterişi üzre, "Mukaddes Cihad"ın hayata geçirilmesine çalışır, düşman arkasında casusluk ve diversiya [ayartmak?] işleri ile meşgul olurdu.

Hususî Teşkilât zahiren "vatanperverlik hissini birleştirerek" ülkenin muharebede galip gelmesi için "tedbirler hazırlamakla" meşgul olurdu. Aslında ise, bu teşkilât aynı zamanda bir nice vazifeyi yerine getirmeli idi.

Türk tarihçisi Ahmet Refik [Altınay] öz müşahedelerine esaslanarak gösterir ki, Hususî Teşkilât çetelerinin en mühim vazifelerinden biri bednam "deportasiya" [tehcir] kanununun muvaffakiyetini temin etmekten, daha doğrusu Ermeni kırgınında faal iştirak etmekten ibaret idi. Bu maksat için onlara Harbî nazırlık tarafından hususî hazırlık talimi geçirildi *[İki Komite, İki Kıtal;* İstanbul 1919, s. 23].

Diğer Türk tarihçisi Ziya Şakir'in yazdığına göre, İttihatçılar dünya muharebesinin lâp ilk günlerinde hapishanelerden yüzlerce caniyi bırakıp Hususî Teşkilât'ın ihtiyarına verdiler. Bundan başka, hemin iş için Rumeli'den ve Kafkaslardan gelmiş muhacirlerden de istifade olunurdu *[1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik;* İstanbul 1944, s.50]. Hususî Teşkilât ülkede (ve habela ha-

riçte) hafiye-casusluk işleri teşkil etmeli, İttihat ve Terakki muhaliflerini devlet işlerinde faal iştirak etmek imkânından mahrum bırakmalı idi.

Hususî Teşkilâtın yaranmasında hem Talât hem de Enver müttefik idiler. Lâkin onlardan herbiri bu teşkilâtı öz menafime tâbi etmeye çalışırdı. Nihayet, teşkilâtın yaratılması meselesi etrafında her iki rehber arasında cereyan eden zıddiyetler, bir nev'sazişle [uzlaşmayla] neticelendi: Hususî Teşkilât çetelerinin rehberleri Talât'ın başçılık ettiği partiya merkezî komitesi tarafından tayin olunurdu. Teşkilâtın program ve faaliyet sahasını muayyenleştirmekte ise Enver'in başçılık ettiği Harbî nazırlığın talimatı esas yer tutardı.

Enver ve Talât Hususî Teşkilât uzuvlarını "canlarını vatan yolunda kurban vermeye hazır olan kahramanlar" diye tarifleyir, esasında ise onları bir bir payitahttan uzaklaştırırdılar.... (s. 101-2)

Yakın tarihimizin karanlıklarına ışık tutacak daha bir hayli kaynak vardır. Yeter ki, biz onlardan açık kafayla ve eleştirel olarak yararlanabilelim. Örneğin, Hurgronje'den bir yıl önce ve Türkiye'yi Alman ittifakına çekmek amacıyla yazılmış olan, Parvus Efendinin (Alexander Israel Helphand) Umumî Harp Neticelerinden: *Almanya Galip Gelirse* ve *İngiltere Galip Gelirse* risaleleri (İstanbul: Türk Yurdu Kitaphanesi, 1914 - ilki 24, ikincisi 32 sayfa). Burada yayımladıklarım, tarihi yeni baştan düşünmeye çalışanlara bazı ipuçları verirse, sevineceğim.

Mete Tuncay

1- İslâmiyyet aleyhine tehacüm-ü âda (düşman saldırısı) vâki ve memalik-i İslâmiyyenin gasb ü gareti (zorla alınması ve yağmalanması) ve nüfus-u İslâmiyyenin sebi ve esir edilmeleri mütehakkak olunca padişah-ı İslâm hazretleri nefîr-i âm (cemaati toplama) suretiyle cihadı emrettikte *înflru hifafen ve sıkaken...** âyet-i celilesi hükm-ü münifince kâffe-i Müslimîn üzerine cihat farz olup genç ve ihtiyar, piyade ve süvari olarak bilcümle aktardaki (her taraftaki) Müslimîn malen ve bedenen cihata müsaraat eylemeleri farz-ı ayn olur mu?

- Elcevab: olur.

2- Bu suretle elyevm makam-ı hilâfet-i İslâmiyye ve memalik-i mahruse-i şahane sefain-i harbiye ve asakir-i berriyesine hücum etmek suretiyle hilâfet-i İslâmiyyeye aduv ve nüfuz ve neuzübillâhi tealâ nur-u âli—i İslâmiyetin itfa ve imhasına (ışığının söndürülmesine ve yok edilmesine) sâi buldukları mütehakkak olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile onlara muin ve zahir olan hükümetlerin taht-ı idarelerinde bulunan kâffe-i Müslimînin dahi mezkûr hükümetlerin aleyhine ilân-ı cihat ederek bilfiil gazaya müsaraat eylemeleri farz olur mu?

- Elcevab: olur.

3- Bu suretle maksudun husulü cemî Müslimînin cihada müracaat eylemelerine mütevakkıf iken bazdan neuzübillâhi tealâ tehalüf etseler (aykırı davransalar) tehalüfleri mâsıyet-i azîme (büyük asilik) olup gadab-i ilâhîye ve bu mesuliyet-i şenianın cezasına müstahak olurlar mı?

- Elcevab: olurlar.

*** *Kuran - ı Kerim'in* Et-tövbe suresinin bu 4 l'inci âyeti, mealen "Gerek hafif gerek ağırlıklı olarak elbirliğiyle savaşa çıkın. Allah yolunda mallarımızla, canlarınızla cihat etmek sizin için hayırlıdır" anlamına geliyor. M.T.**

4- Bu suretle hükûmet-i İslâmiye ile muharebe eden hükûmat-ı mezkûre ahali-i İslâmiyesi kendilerini kati ve hatta cemî aileleri mahv ile ikrah ve icbar edilmiş olsalar bile hükûmet-i İslâmiye asakiri ile muharebe etmeleri şer'an haram-ı kat'i ile haram olup katil olmalarıyla nâr-ı cahime (cehennem ateşine) müstehak olurlar mı?

- Elcevab: olurlar.

5- Bu suretle harb-i hâzırda İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbiya ve Karadağ hükümetleriyle zahirlerinin idarelerinde olan Müslümanların hükûmet-i seniye-i İslâmiyeye muin bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harbetmeleri hilâfet-i İslâmiyenin mazarratını mucip olacağından esm-ü azîm (büyük günah) olmakla azab-ı azîme müstehak olur mu?

- Elcevab: olur.

Birinci Dünya Savaşındaki *Cihad'ın*, Snouck Hurgronje'nin kitabının başlığında söylediği gibi "Alman malı" olduğunun, onun yazdıklarından bağımsız bir kanıtı da, Alman Dış İşleri Bakanlığının Berlin'de oluşturduğu İngiliz-karşıtı Hint Milliyetçi Partisi/Bağımsızlık Komitesi'ne 3 Eylül 1914'te, "bağımsızlık kazanıldıktan sonra geri ödenmek üzere borç vermeyi, silâh yardımı yapmayı, yabana ülkelerdeki Alman konsolosluklarına Hint devrimcilerinin mücadelelerine destek olmaları talimatını vermeyi ve *Osmanlı Sultanını İngiltere'ye karşı cihat açma konusunda ikna etmeyi taahhüt* etmiş olmasıdır. (Bknz. Feroz Ahmad, "1914-15 yıllarında istanbul'da Hint Milliyetçi Devrimcileri," *Yapıt*, Sayı 6, Ağustos-Eylül 1984, s. 6.) Oysa bu tarihte, Osmanlı Devleti henüz ne savaşa girmiş ne de Bâb-ı Meşihattan cihat fetvası alınmıştı.

Mete Tuncay

Bir Afiş:

Seferberlik Var
Asker Olanlar Silâh Altına
Seferberliğin Birinci Günü... dür

Beyannameyi Hümayun'~*
suretidir:
[Tuğra]

Orduma, Donanmama

Düvel-i muazzama (büyük devletler) arasında harb ilân edilmesi üzerine her dâim ve nagehâni (ansızın) ve haksız tecavüzlere uğrayan devlet ve memleketimizin hukuk ve mevcudiyeti (haklarını ve varlığını) fırsatçû düşmanlara karşı icabında müdafaa edebilmek üzere sizleri silâh altına çağırmıştım. Bu suretle, müsellâh bir bitaraflık (silâhlı bir tarafsızlık) içinde yaşamakta iken Karadeniz Boğazı'na torpil koymak; üzere yola çıkan Rus donanması, ta'lim ile meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine ansızın ateş açtı. Hukuk-u Beynelmilele mugayir (Devletler Hukukuna aykırı) olan bu haksız tecavüzün Rusya canibinden tashihine intizar olunurken (R. tarafından düzeltilmesi -özür dilenmesi- beklenirken) gerek mezkûr devlet, gerek müttefikleri İngiltere ve Fransa sefirlerini geri çağırmak suretiyle devletimizle münasebât-ı siyasiyyelerini kat'ettiler (kestiler). Müteakiben Rusya askeri şark hududumuza tecavüz etti. Fransa, İngiltere donanmaları müştereken Çanakkale Boğazı'na, İngiliz gemileri Akabe'ye top attılar. Böyle yekdiğerini tevali eden (birbirini izleyen) hainâne düşmanlık âsârı (eserleri) üzerine öteden beri arzu ettiğimiz sulhu terk ederek Almanya, Avusturya-Macaristan devletleri ile müttefikan menâfi-i meşruamızı (yasal çıkarlarımızı) müdafaa için silâha satılmaya mecbur olduk. Rusya devleti üç asırdan beri devlet-i aliyyemizi mülken pek çok zararlara uğratmış, şevket ve kudret-i milliyemizi artıracak intibah ve teceddüt (düzelme ve yenilenme) asarını harb ile ve bin türlü hiyle ve desais (hile ve desiseler) ile her defasında mahva çalışmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalimane bir idare altında inlettikleri milyonlarla ehl-i İslâ-

mm diyaneten ve kalben merbut (bağlı) oldukları hilâfet-i muazzamamıza karşı hiçbir vakit suifikir beslemekten fariğ olmamışlar (geri durmamışlar) ve bize müteveccih olan (karşı yönelen) her musibet ve felâkete müsebbip ve muharrik bulunmuşlardır (sebep olmuş ve kışkırtmışlardır). İşte bu defa tevessül ettiğimiz (başvurduğumuz) Cihad-ı Ekber ile bir taraftan şân-ı hilâfetimize bir taraftan hukuk-u saltanatımıza karşı ika edilegelmekte olan taarruzlara inşallah-ı tealâ ilelebed (Tanrının izniyle sonsuza değin) nihayet vereceğiz. Avn ve inayet-i bâri (Yaradanın yardım ve kayrası) ve meded-i ruhaniyyet-i peygamberi (peygamberin ruhunun yardıma koşması) ile donanmamızın Karadeniz'de ve cesur askerlerimin Çanakkale ve Akabe ile Kafkas hududunda düşmanlara vurdukları ilk darbeler, hak yolundaki gazamızın zaferle tetevvüc edeceği hakkındaki kanaatimizi tezyid eylemiştir (çoğaltmıştır).

Bugün düşmanlarımızın memleket ve ordularının müttefiklerimizin pây-ı celâdeti (bahadır ayakları) altında ezilmekte bulunması bu kanaatimizi teyid eder ahvaldendir (doğrulayan durumlardandır).

Kahraman askerlerim: din-i mübinimize (yüce dinimize), vatan-ı azizimize kasd eden düşmanlara açtığımız bu mübarek gazâ ve cihad yolunda bir an azim ve sebatten, fedâkârlıktan ayrılmayınız. Düşmana arslanlar gibi savlet ediniz (saldırınız). Zira hem devletimizin, hem fetvây-ı şerife ile Cihad-ı Ekbere davet ettiğim üç yüz milyon ehl-i İslâmın hayat ve bekası (yaşaması ve sürmesi) sizlerin muzafferiyetinize bağlıdır. Mescitlerde, camilerde, Kâbetullah'ta huzur-u Rabbülâlemine kemal-i vecd ve istiğrak ile (tain bir coşkuya dalarak) müteveccih üçyüz milyon masum ve mazlum mümin kalbinin dua ve temenniyata sizlerle beraberdir.

Asker evlâtlarım: bugün uhdenize terettüp eden (üstünüze düşen) vazife şimdiye kadar dünyada hiçbir orduya nasip

olmamıştır. Bu vazifeyi ifâ ederken bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayrülhalefleri (hayırlı ardılları) olduğunu gösteriniz ki, düşman-ı din ve devlet bir daha mukaddes topraklarımıza ayak atmağa, Kâbetullah'ı ve merkad-i münevvere-i nebeviyi ihtiva eden (peygamberin aydınlık kabrini içeren) arazi-i mübareke-i Hicazenin (Hicaz kutsal topraklarının) istirahatini ihlâle (dinginliğini bozmaya) cüret edemesin. Dini, vatanı, namus-u askerîsini silahıyla müdafaa etmeği, padişah uğrunda ölümü istihkar etmeği (aşağılamayı) bilir bir Osmanlı ordu ve donanması mevcut olduğunu düşmanlara müessir bir surette gösteriniz. Hak ve adi bizde, zulm ve udvan (nefret, kötülük) düşmanlarımızda olduğundan düşmanlarımızı kahr etmek için cenâb-ı adl-i mutlakın inayet-i samedâniyyesi (tanrısal kayrası) ve peygamber-i zişânımızın imdad-ı maneyiyyesi bize yâr ve yaver olacağında şüphe yoktur. Bu cihattan mazisinin zararlarını telâfi etmiş şanlı ve kavi (sağlam) bir devlet olarak çıkacağımıza eminim. Bugünkü harbte birlikte hareket ettiğimiz dünyanın en cesur ve muhteşem ordusuyla silâh arkadaşlığı ettiğimizi unutmayınız. Şehitleriniz şühedâ-yı sâlifeye (önceki şehitlere) müjde-i zafer götürsün, sağ kalanlarınızın gazası mübarek, kılıcı keskin olsun.

Mehmet Reşat
fi 22 Zilhicce 332 ve
fi 29 Teşrinievvel 330 (11 Kasım 1914).

N° 75 — 24 Année

SERVET-I-FUNOUN

(Supplément quotidien)

Le Numéro 10 PARAS

DIRECTEUR-RESPONSABLE AHMED IHSAN

Téléphone No. 1080 - CONSTANTINOPLE

Vendredi 13 Novembre 1914

ثروت فنون

بیانامهٔ همایون

13 Kasım 1914 tarihli *Servet-i Fünun* Gazetesinden "Beyanname-i Hümayun" sureti ve bir resim: Bugün Cihad-ı Ekberi Gülbang-ı "Allah ü Ekber" ile Karşılayan Üçyüz Milyon Müslümanın Kıblegâhı olan Kâbe-i Muazzama: Manzara-i Ulvjyye-i DahiliyyesL

The Holy War

"Made in Germany"

By

Dr. C. Snouck Hurgronje

Pro(«»tor of the Armbio Language in the University ol Leiden, Mollami ; Councillor to tbe Dutch Ministry of the Colonie», etc., eto.

^ *m* With a Word of Introduction by

*fir*VCADA Richard J. H. Gottheil

Columbi* Universlty, N. Y.

G. P. Putnam's Sons
New York and London
ttbe *nlcfeetbocfeet prese
191S

Cihat

"Made in Germany"

Dr. C[hristian] Snouck Hurgronje

Leiden Üniversitesi Arapça Profesörü;
Hollanda Sömürgeler Bakanlığı Danışmanı vb. vb.

Columbia Univ., N.Y.'tan
Richard J.H. Gottheil'm Sunuşuyla

G.P.Putnam's Sons
New York ve Londra
1915

Sunuş

İstanbul'daki Şeyhülislâm'm "Kutsal Savaş" (Cihat) ilân etmesi, şimdiki savaşın üstünde ve ötesinde bir merak uyandırdı. Olay, çağdaş bir Müslüman devletin elinde bu önlemin ne denli etkin ve geçerli olduğu sorusunu öne çıkardı. İslâm araştırıcıları, teokratik bir egemenlik biçiminin cephaneliğinden alınan bu silâhın, bugünkü lâik ve demokratik denetim kuramına uyma süreci içinde bulunan bir devlette ne işe yarayabileceğini kendi kendilerine sordular. 1908 Anayasasının verilmesinden beri, Türkiye halkında ve Türkiye toprağında saklı, uçsuz bucaksız olanakları hisseden bizler, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesini ilgiyle izledik. Çetrefil bir sorun hakkında aşağıdaki incelemeyi ise, özel bir hazla okuyoruz; çünkü bu deneme, bir usta kaleminden çıkmıştır. Böyle bir incelemeyi, özellikle de sorunun günümüz koşullarıyla ilişkisi açısından yapılabilecek, Dr. C. Snouck Hurgronje kadar iyi-donammlı ve uzman pek az kişi vardır. Arabistan'ın Müslümanlarca kutsal ve yalnız İslâmlara özgü [harim] sayılan bölgesini gezmiş ender Avrupalılardan biri olarak, İslâm inancının başkentinde (1884-85'te) sekiz ay kalması, onun sadece bu şehrin en yetkin ve güvenilir tarihini yazmasını *(Mekka,* Leiden, 1888) mümkün kılmakla kalmamış, aynı zamanda İslâm dünyasının her köşesinden gelen müminlerle konuşmasını da sağlamıştır. Hollanda Hindistanı Hükûmeti'nin Danışmanı olarak 1889-1906 yıllarım Batavya'da geçiren Dr. Hurgronje, İslâmın Uzak Doğu'daki gelişmesiyle çok yakından temasa geçmişti. Ulaştığı sonuçların birçoğunu, Açılılar üstüne yazdığı geniş kapsamlı eserinde *(DeAtjehers,* Leiden, 1903-4; İngilizce çevirisi: Londra, 1906) belirtmiştir. 1914 ilkbahannda,

İslâmiyetin kökenleri hakkında çeşitli Amerikan üniversitelerinde verdiği bilgince konferanslar, soğukkanlı yargılamaları ve özenli dengesi nedeniyle uzun yıllar boyu hatırlanacaktır. Bilimsel derneklerin sürekli yayımlarında çıkan birçok makalesi, onu benimsediği alandaki otoritelerin en ön safına kolaylıkla getirmiştir.

Burada, İngilizce okuyan kamuoyuna sunulan makalenin aslı, *De Gids* adlı Hollanda dergisinde (1915, No.1) "Heilige Oorlog Made in Germany" başlığıyla çıkmıştı. Bu makaleyi, Wisconsin Üniversitesinden Prof. Joseph E. Gillet İngilizcenin izin verdiği ölçüde yazarın üslûbunu da korumaya çalışarak yetkinlikle dilimize çevirdi.

Kendisine önerdiğim bu ödevi kabul ettiği için, Prof. Gillet'e alenen teşekkür etme fırsatını bulmaktan mutluyum.

Richard Gottheil
Columbia Üniversitesi,
New York Kenti
Mart 1915

Made in Germany

KUTSAL SAVAŞ

On yıldan fazla oluyor ki, çok aydın bir Türkle, dinsel bağnazlık ve o tür bağnazlığın siyasal koşullara etkisi hakkında konuşmuştum. Bu konudaki düşündüklerini, aşağı yukarı şöyle bir sonuca bağladı: "Eskiden medenî dünyanın **sakinleri,** öbür dünyanın esrarları hakkında farklı görüşleri olduğu için birbirlerini yok ederlerdi. Ama şimdi, Allaha şükür, insanlık bu barbarca göreneğin üstesinden geldi ve herkes dilediğine inanmakta özgür kaldı. Ama ekonomik ve siyasal çıkarlar yüzünden, bağnazlık derecesini en keskin dinsel çatışmanın bile aşamayacağı ve müthiş teknik ilerlememizle yıkıcılığı durmadan artan savaşlar yapılmaya devam ettiği sürece, bunun bize ne yararı var? Bu koşullarda, güç belâ kazanılan düşünce özgürlüğünün sükûnet içinde keyfini çıkartmak söz konusu bile olamaz."

Şu sıra olup bitenlerin bağlamında, bu sözler hep aklıma geliyor. Siyasal ve ekonomik çıkarlarının farklılığı nedeniyle birbirlerinden ayrılan büyük insan toplulukları, yıllar boyu düşünsel ve maddî kaynaklarının önemli bir bölümünü, zamanı gelince ötekilerini yok edecek araçlar üretmek için harcadılar; şimdi de en sonunda, biriken yakıtın üstüne çoktandır beklenen kıvılcım düştü. Savaşan taraflardan herbiri, insanlığa karşı ortaklaşa işledikleri cinayetlerin sorumluluğu fikrinden dehşet duyuyor. Birbirleriyle paylaştıkları kültür, şimdi rafa kaldırıldı ve yegâne anlatımını, herkesin hep birlikte özenle tasarladıkları cinayet için ötekini suçladığı, sıkıcı bir dizi iddiada buluyor. Türk dostumun alaylı kuşkuculuğu **hiç** de önemsiz sayılmaz. Bu sözler bize yeni bir şey öğrettiği **için**

değil. Ancak, genel din banşını ve düşünce özgürlüğünü bir Türkün tartışmasız bir kazanım diye gördüğünü yansıtan bu ifade, aramızdaki, Müslüman dünyasını tanımayanlara bir bakıma şaşırtıcı gelebilir. Bu açıdan düşünülürse, burada alıntılanan sözler daha da değerlidir; çünkü Türk aydınlarının din sorunu hakkındaki görüşünü hayli sadakatla dile getirmektedir.

Bu hoşgörü, İslâm hukukunun, öteki dinlerin üyelerine karşı takınılacak tutuma ilişkin kurallarıyla bağdaşmaz gibi görünüyor. Çünkü bir bütün olarak ilâhî otorite taşıma iddiasındaki bu hukuka göre, insan dünyasının tümü, İslâm topluluğuna tâbi kılınacak ve manevî bir anlamda da, mümkün olduğu ölçüde ona katılacaktır. Bu amaca erişilebilmesi için, müminler topluluğu *cihat* açmak, yani henüz onun yetki alanı dışında yaşayan herkese karşı kutsal bir savaş yürütmekle yükümlüdür. Cihad'ın önderliği, ne zaman, nerede ve nasıl yapılacağının belirlenmesi, topluluk başkanının, bütün Müslümanların en yüksek yöneticisi, yargıcı ve komutanı olarak, Hz. Muhammed'in ardıllığını yapan Halife'nin önde gelen ödevlerinden biridir. İslâmın yararlan, onun görüşünce neyi gerektiriyorsa, Halife buna göre kutsal savaşı büyük ya da daha sınırlı bir gayretle yürütür, hatta geçici olarak ondan uzak bile durabilir. Ama hiçbir durumda, bir inançsızlar ulusuna karşı hücumu on yıldan fazla erteleyemez. Kendilerini Müslüman devletin otoritesine tâbi kıldıkları ve yurttaşlık haklarından yoksun uyruklar durumunda yaşamakla yetindikleri takdirde, Yahudi ve Hıristiyanlar ve onlarla eşit tanınan öteki dinlerin üyeleri, belirli sınırlamalarla, dinlerinin gereğini yerine getirmek hakkına sahip olurlar. Gerçek puta tapıcılar içinse, uyrukluk din değiştirmeyle birlikte gelmek zorundadır.

Cihat programı, Müslümanların ilk ortaya **çıkışlarında** olduğu gibi, her zaman da, tek bir adamın önderliğinde toplu

bir birlik oluşturacaklarını varsayar. Oysa gerçekte, bu durum çok az sürmüş ve İslâm dünyası çarçabuk parçalanarak, sayılan gitgide artan birçok hükümdarlığa bölünmüş, Halife sanını taşıyan kişinin üstün erki, kısa bir zaman geçtikten sonra öylesine boş bir sözcükten ibaret kalmıştır ki, cihat buyruklan bile bu otoritenin dağılmışlık koşullanna göre uyarlanmak gerekmiştir. Bu nedenle, başka çoğu bakımlardan olduğu gibi kutsal savaş yapma konusunda da, hukuk, tek Halifenin yetki ve ödevlerini, herbiri kendi egemenlik alanıyla sınırlı kalmak üzere çeşitli yöresel başkanlara aktarmaktadır. Otoritenin tek bir kişiden böyle birçoklanna kaydınlmasının, iç yönetim açısından büyük bir kolaylaştırıcı etki yaptığı besbellidir; amabu bölünmeyle, İslâmın ilk yüzyılında başlatılan dünya fethini sürdürmenin olanaksız hale getirildiği de, eşit ölçüde bellidir.

İslâm ordulannın ilk yırtıcı vahşi akımlarını engelleyen, elbette başka bir takım nedenler de vardı. Bu kuvvetler, direnişlerini hemen kıramadıktan bazı sınır boylanyla karşılaştıklan gibi, fethettiklerinin tadını çıkartmanın enerjilerini zayıflattığı da oldu. İlk kuşaklann büyük başanlan, sonrakilerin hayal hanesinde idealleştirilmiş ve her türlü lekeden anndınlmıştır. Canü yürekten istenei; bu başanlann sürdürülmesi kuramı, çok aynntılı olarak işlenmiş ve bunlann gerçekleştirilmesi olanaklar dünyasından uzaklaştıkça, soyut mantık oyunlanna gitgide daha çok başvurulmuştu. Oysa, sadece bir Müslüman ülkesi bir inançsızlar ulusunun saldınsına uğrarsa, bütün nüfusa savunma ödevi düşer. Saldın eylemiyse, ancak (yasal olarak) tanınan bir devlet başkanı tarafından buyrulur ve düzenlenirse, meşruluk kazanır (haklı olur). İnançsızlar, Müslüman bir halkı kendilerine uyruk kılmayı başarırsa, o halk bu boyun eğmeye razı olmamak ve ilk nrsıttaya boyunduruklannı kırmalı ya da bağımsız bir İsi Anı İlik o sine göçmelidir. Bu yükümlülükten amaç, dinlerini tehdit

eden tehlikeyi savuşturmak olduğu kadar, düşmana -yani, kendilerine tâbi kılınmamış inançsızlara- karşı mücadele için müminlerin saflarını pekiştirmektir. Etkin bir direniş ya da göç hareketi yüzyıllarca olanaksız kalsa da, böylelikle yaratılan gayr-i İslâmî bir devlet otoritesine bağımlılık, ancak geçici ve anormal bir durum olarak kabul edilmek gerekir.

İslama göre, inançlılarla inançsızların ilişkilerini düzenleyen hukuk, ortaçağdaki anlamlarıyla din ve siyasetin birbirine katılmasının düşünülebilecek en tutarlı biçimde bir işlenişidir. Maddî güce sahip olanın zihne de egemen olacağı, son derece doğallıkla kabul edilir; farklı din mensuplarının eşit haklarla aynı devletin yurttaşları olarak yaşayabilmeleri imkânı ise, dışlanır. Orta Çağlarda, yalnızca Müslümanlar bu durumda değillerdi: Reformasyon'dan önce ve hatta ondan uzun bir süre sonraya kadar, bizim atalarımız da bu konuda çok farklı düşünmüyorlardı. Aralarındaki başlıca ayrılık şuradadır ki, İslâm bütün bu Orta Çağ düzenlemelerini ebedî yasalar halinde saptamıştır - daha sonraki kuşaklar, görüşleri değişmiş olsa bile, kendilerini bunlardan kurtarmakta güçlük çekerler. Koşulların bu büyük programın gerçekleştirilmesini gitgide olanaksız kıldığı ölçüde, gerek yığınların gerekse ulemânın, doğruluğu kuşkulu bu ata mirasına bir o kadar sıkı sıkıya sarılmaları, güçlüğü daha da artırmıştır. İslâm ülkelerinde, bütün yüzyıllar boyunca kitlelerin eğitiminin pek umursanmadığı bir gerçektir. Gelecekteki dünya-egemenliği düşüncesi ise, kolay kolay vazgeçemeyecekleri kadar gururlarını okşamıştır. Hukukçular (fâkihler) bakışlarının darlığı nedeniyle, gerçek dünyanın yaşamına katılmamışlar; içlerinin boşaldığını farketmeden eski ideallerinin kalıplarını özenle korumuşlardır. Onlar için, yukarda andığım arkadaş gibi Türk aydınlarının dinsel özgürlüğü değerli saymaları, zamanın yozlaşan ruhuna hafifmeşreplikle verilmiş bir ödün idi ve hâlâ da öyledir.

Bununla birlikte, zihinler ileri yürüyüşlerine devam etmiş, geçen yüzyılda ise bu yürüyüş çoğu kez şaşırtıcı bir hızla olmuştur. İslâm toplumunun katılığı ve Müslüman hükümetlerinin yetersizlik ve yozlukları nedeniyle, bütün İslâm âlemi, bilinçli dünya-egemenliği programının tam tersine, gitgide Avrupa etkisinin altına girmiştir. Bu, şu anda o kadar ileri gitmiştir ki, bütün Müslümanların yüzde doksanından çoğu, Avrupa devletlerinin siyasal egemenliği altındaki, zaptedilmiş ülkelerde veya onların himayesinde yaşamaktadır; başlıca Türkiye'de olan geri kalan bölümün bağımsızlığı ise, onun vasiliğini ele geçirmek için birbiriyle yarışan büyük devletleri belli bir kurnazlıkta dengelemek sayesinde, o da ancak görünüşte sağlanmaktadır.

İslâm ülkelerinin siyasal bağımsızlıklarını toptan kaybetmeleriyle sonuçlanan bu Müslüman dünyasının dış dünya ile temasa gelmesi, başlangıçta Avrupa'nın iktisaden yayılma zorunluluğunun, yani üstlerindeki Orta Çağ tozlarını silkmeyi ve maddeten olduğu kadan manen de Müslümanları geçmeyi başaran ulusların kendi çıkarlarını izlemelerinin bir sonucu olmuştu.

Ancak daha sonralarıdır ki, dar sömürü düşüncesi yerini ilhaka ve giderek de, o halklarını becerebildikleri ve uygun bulduğu ölçüde fâtihlerin kültürüne katılması anlamında zaptedilmiş ülkelerin tam özümsenmesine bıraktı. Ama bu, bir çırpıda olmadı: elân vasilerin bencilliği ile vesayetleri altında tuttukları insanlara karşı ödev duygulan arasındaki mücadele, olanca şiddetiyle devam ediyor. Fakat Avrupalı vasilerin, hatta yeni ilkeleri tutarlı bir biçimde uygulamanın kendilerine çoğucası fazlasıyla zor geldiği kişilerin, tarihin birini ötekine tâbi kıldığı iki ulusun yararlan arasında tam bir uyum sağlamaktan başka bir hükümet ilkesini benimsemekten bugün bile mahcup olmalan gerekir. Dolaylı ya da dolaysız olarak Avrupahlann yönetimi altında yaşayan Müslümanlar daha

şimdiden bunun bir hayli yararını görmüşlerdir; yan-bağımsız devletlerde yaşayan ve dolayısıyla hem yoz bir yönetimin hem de Batılı büyük devletlerin arasındaki ekonomik kazanç mücadelesinin zararlarını çeken dindaşlarına oranla, genel olarak daha iyi durumda bulundukları söylenebilir.

Yine de, Türkiye gibi [yan-bağımsız] bir ülkede halkın baskı altında yaşaması, düşünsel gelişme hevesleri uyandırmıştır. Son yılların Jön Türk hareketi, bunun parlak bir örneğidir.

Bütün Müslüman ülkelerin gelişkin çevrelerinde, İslâmiyetin ebediyen sürdürmek istediği Orta Çağ kalıntısı din ve siyaset karmasının zamanımıza uygun olmadığı kanısı genelleşmiştir. Müslümanlar bu dünyada siyasal olarak da toplumsal olarak da aşağı (geri) duruma düşmüşlerdir; öyle ki, dinlerine dayanan dünya egemenliği fikrinin, cahillerden başka hiç kimse için çekiciliği kalmamıştır. Diğerleriyse, cihat öğretisinin içerdiği cüretten adeta utanmakta ve bunun uygulanmasını, hukukun kendisinin artık varolmayan koşullarla sınırladığını kanıtlamak için gayret göstermektedirler.

Hoşgörü dersinin benimsenmesi, İslâmın siyasal açıdan şenlikli günlerinde önsafta duran uluslar, özellikle de son görkem sahnesinde başrolü oynayan Türkler için hiç kolay olmamıştır. 1258 yılında Moğollar Bağdat'ı yıkıp beş yüzyıldan uzun bir geçmişi olan Abbasî Halifeliğini ortadan kaldırdıkları zaman, Müslüman dünyası ayaklanmış değildir. Halifeliğin Müslümanların merkezî devleti olmakla herhangi bir ilişkisi kalmış olaydı, yer yerinden oynardı.

Gerçekte, bu hanedan zaten üç buçuk yüzyıldır geçici parlaklığını izleyen belli belirsiz bir kor rengiyle yaşıyordu ve bütün o süre boyunca, güçlü birçok sultandan biri onu eline geçirmemişse, bunun başlıca sebebi, pratik önemsizliğinin ta kendisiydi. Bu halifelerin adları o denli önemsizleşmişti ki, ki-

mi Avrupalı yazarlar, dünyevî iktidarını geniş İslâm âleminin çok sayıdaki yerel hükümdarlarına isteyerek ya da zoraki olarak devreden bu adamları, bazen İslâm'ın bir çeşit din prensleri diye göstermek gerekliliğini duymuşlardır. Onlar, hiçbir dünyevî yetkesi olmadığı halde Müslümanların Halifelik için sık sık izhar ettikleri saygıyı, ruhanî bir otorite, bir türlü Müslüman papalığı varsayımı yapmadan anlaşılmaz buluyorlardı. Oysa, böyle bir şey hiçbir zaman olmamıştır ve ne rahipleri ne de kutsal âyinleri bulunan İslâmlık, buna imkân tanıyamazdı. Başka yerlerde olduğu gibi, burada da, kalabalık söylenceyi gerçeğe yeğlemiş: Peygamberin ardılının tarihsel geleneğe göre, Hicret'i izleyen ilk iki yüzyılda gerçekten yaptığı gibi, ama İslâmın siyasal yozlaşması içinde Halifelik kurumu kaybolup gideli pek çok vakit geçtiği halde, hâlâ bütün İslâm topluluğunu yönettiğini hayal etmiştir. Bununla birlikte, onu bir papa diye değil, üstün bir hükümdar, günün birinde bütün dünyayı gücüne boyun eğdirecek İslâm ordularının komutanı, emir-ül-müminîn diye düşünmüşlerdir.

Halife, Allah'ın Habercisinin ardılı ve *cihat,* İslâmın dışındaki tüm dünyaya karşı kutsal savaş: koşullarının Müslümanların dünya-egemenliği tutkularını haklı gösterdiği parlak iki yüzyılın anısıyla bu iki isim, ayrılmayacak bir biçimde birleşmişti. Gerçeklikte ortadan kalkan, söylencede varlığını sürdürüyor, Bağdat'taki sözde Halifelere bağlanmak, birçok Müslümanın siyasal ideallerinin başarısızlığını unutmasını kolaylaştırıyordu.

Bağdat yıkılıp Abbasî ailesinin çoğu üyeleri ortadan kaldırıldıktan sonra da, bu siyasal fetişizmin ard-etkileri oldu; Mısır sultanları, kıyımdan kurtulmuş birini bularak kendi başkentlerinde sözde-Halifelik geleneğini sürdürmekle bundan yararlandılar ve böylelikle, kendi ülkelerinin bundan böyle İslâmın merkezi olduğu izlenimini yarattılar. Fakat, Osmanlı güneşi en yüksek noktasına (semtür-res'ine) erişince,

bu gölgenin gölgesi de büsbütün solup gidecekti. Osmanlıların yönetiminde İslâm, bütün dünyaya boyun eğdirmek için değilse de, hiç olmazsa birinci safta bir dünya-devleti haline gelmek için son girişimini yaptı. İstanbul'u almayı başardılar (1453);* eskinin en büyük Müslüman hükümdarları, bu fethi gerçekleştirmeyi boş yere denemişlerdi. 1517'de Osmanlılar Mısır'ı ve oradan da Arabistan'ın kutsal şehirleri, Mekke ve Medine'yi ele geçirince, kendilerini gerçek Hilâfet geleneğini diriltebilecek yahut hiç değilse fetiş rolünü üstlenebilecek kadar güçlü hissettiler. Hukukun, Hilâfet makamına geçecek kişi, soylu Arap sülâlesi Kureyş'ten olmak gerekir diyen açık kuralıbile, Osmanlıların bu işi yapmalarını engellemedi. Kendilerine yatkın hukukçuların sofizmi, bu engeli aşmalarına yardım etti; Halifeliğe ilişldn rüyalarının gerçekleşmeye başladığını düşünen kalabalıklar ise, bu hilelere karşı direnmediler. Avrupa'nın büyük bir bölümünün müthiş bir düşman saydığı, Anadolu, Suriye, Mısır, Batı Arabistan, Mezopotamya ve Bizans İmparatorluğu'nun fâtihi, kendi kılıcını bir fetiş olarak, güvenle Abbasîlerin güçsüz soyağacımn (şeceresinin) yerine geçirebilirdi.

Sonuç olarak, bu yeniden-doğan Halifelik, geleneksel niteliklerinden yoksundu; başka bakımlardan da, öncekinin kurallara uygun bir devamı sayılamazdı. En eski Müslüman ülkelerinden birçoğu Türk nüfuz alanının tamamıyla dışında kaldılar; ve bunlar, yalnızca, Türklere karşı çıkan bir hanedanın sapkınlık (Şia) bayrağını kaldırdığı İran gibi ülkeler değildi, Türk kılıcının kendisini gösterme olanağı bulamadığı Orta Asya, Hindistan ve Kuzeybatı Afrika'daki mükemmelen **Ortodoks** (Sünnî) ülkeler idi de. Fas'ta Türk Hilâfeti düpedüz yadsınıyor ve Peygamberin soyundan gelen yerel hükümdarlar,

*** Yazar, 1452 diyor. - MT**

en yüksek unvanı takınıyorlardı. Osmanlıların yükselişiyle eşzamanlı olarak ya da ondan sonra, Asya'nın Uzak Doğusu ve Orta Afrika gibi başka yerlerde de, İslâmın herhangi bir gerçek ya da itibarî siyasal merkeziyle hiç temasa gelmemiş yeni Müslüman egemenlik alanları oluştu.

Gerçekten, Osmanlı Sultanlarının Halife unvanını gasp etmelerinin şu farkı vardı ki, siyasetçe parlak dönemlerinde, başka hiçbir Müslüman hükümdarın önem bakımından kendileriyle karşılaştırılamayacağını sorgdı.ulanamayacak bir biçimde kanıtlamak istiyorlardı. Bunu yapmak için ise, İslâm'da öteden beri varolmuş en yüce makamın adına, bütün gösterişli Fars ve Türk unvanlarını eklemekten daha uygun bir yol bulunamazdı. Osmanlıların gücüne bu itibarî Halife sanı hiçbir zaman bir şey katmamıştı; ancak ordularının fethettiği yerlerde egemen olmuşlar ve o sınırlar dışında en küçük bir etkide bulunmamışlardı.

Türk kılıcı çok geçmeden keskinliğini kaybetti; büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesini kemirme siyasetlerinden çok önce, birçok eyalet, ırsî hanedanların yönetimi altındaki ayrı feodal egemenlik alanlarına dönüştü. Türkiye dışında da, hükümdar unvanlarında birçok geleneksel saçmalık bulunmasına alışılmış olmasa idi, siyasetinde bütünüyle gayr-i Müslim devletlere bağımlı olan Türkiye dünya Müslümanlarının ancak aşağı yukarı yüzde beşinin kendisine uyruk olduğunu söyleyebileceği için, bu ülkenin Sultanına "Allanın habercisinin (Peygamberin) Vekili, İnançlıların (Müminlerin) Baş komutanı" denilmesi, çok gülünç gelirdi.

Ancak bu son yüzyıldadır ki, koşullann elvermesiyle, bu yasallığı kuşkulu ve artık anlamsız unvandan Türkler bazen küçük bir takım yararlar sağlayabilmişlerdir.

Şimdi bin kat yoğunlaşan iletişim araçları, eskiden birbirlerinin varlığı hakkında hiçbir şey ya da hemen hemen hiçbir şey bilmeyen Müslüman uluslarını temasa getirmiştir. I İnlen gayr-i Müslim egemenliği altında yaşayan, yaklaşık 230 tnll-

yon Müslümandan çoğunun, yönetimindeki bu değişikliğin kendileri için bir ilerleme (gelişme) olduğunu anlamalarına yetecek kadar tarihsel belleği yoktur. Onlar İslâm'ın siyasal geçmişini ancak söylence perdesinin arkasından görmekte; hâl—i hazır da kendilerine şikâyet ve itiraz fırsattan verince (oysa, bunlar nerede yoktur ki?), Müminlerin Komutanı onlann iyiliğiyle bir ilgilense, bütün yakınma konularının şifa bulacağına inanmak eğiliminde olmaktadırlar. Türkiye Sultanı'nın gerçek uyruklannın kötü yönetimden çektikleri acılan, onlar ne duymuş ne de tatmışlardır. 1909'da uyruklan tarafından alaşağı edilip sürgüne gönderilinceye dek, bu açıdan en kötüleri olan Sultan, Müslümanlar arasında Halifeliğe ilişkin sahte hayaller yaymakta, kendisinden öncekilerin hepsine oranla daha gayretli ve daha başanlı olmuştur. Onun, imparatorluğunu yıkılışına her zamankinden daha çok yaklaştıran kurnaz, ama kısa görüşlü siyaseti, birçok başansızlık için Panislamist entrikalarda çare aramış; herşeye inanmaya yatkın kişilere ideal bir Halife resmi gösterip, onlan Abdülhamid'in buna çok benzediğine inandıran cüretkâr, ama çoğucası cahil ve yanlış düşünceli işbirlikçileri de, bu entrikalara yardım etmişlerdir.

Abdülhamid'in yönetiminde bir Panislâm örgütlenmesinden hayli söz edilmiştir; fakat bunun hiçbir temeli yoktur. 1897'de, Sultan'ın gözüne girebilmek için yanşan en yakın damşmanlannın birbirilerine karşı çıkardıklan, gizlice dağıtılan iğrenç içerikli bazı risaleler vesilesiyle, Müstebid'in çevresindeki havayı anlatmaya çalışmış[1] ve 1908'de İstanbul'daki devrimin ilk iki ayına tanık olunca, yaptığım betimlemenin tümüyle doğruluğuna kanaat getirmiştim.

1 "Eenige Arabische Strydschriften besproken," ***Tydschriften van hetBataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen,*** **cilt XXXIX, s. 379-427.**

2 O zamanki deneyimlerimi, ***De Gids'in*** **Şubat 1909 sayısında yazdım.**

O sığ entrikacılar çetesi, pddi bir uluslararası harekete önderlik edecek yetenekte değildi. Bunlar, Türkiye dışındaki ülkelerde ileri gelen bazı Müslümanlarla kurulmuş ilişkileri, ölü Halifeliği diriltmek için herhangi bir gerçek yaran olmaksızın, kendi çıkar ve itibarlannı artırmakta kullanmışlardır. Avrupa egemenliği altındaki Müslüman ülkelerinde birkaç Türk konsolosluğunun açılması da, amacına erişmemiştir. Çoğu kez, konsoloslara maaş ödemeyi unutmuşlar; konsoloslar içinde yaşadıklan halkların dillerini bilmedikleri gibi, öğrenmeye çalışmak için de zahmet etmemişlerdir. Onların genellikle çok "ileri" yaşam biçimleri, kendilerini yollayan kişiye daha çok saygı duyulmasına yaramamıştır.

Panislâm'ın, iyice yıpranmış, ayan beyan uygulanacak hiçbir yanı kalmamış, İslâm'ın dünya-fethi programından başka bir programla işleyemeyeceği bir gerçektir; buysa İslâmiyetin aklı başındaki bütün üyeleri için geçerliğini yitirmiştir; hâlâ bütün *kâfir'lere* karşı savaşma fikriyle kışkırtılabilecek aptal kalabalık içinde de, ancak kargaşa ve huzursuzluk yaratabilir. En çoğu yerel rahatsızlıklara neden olabilir; ama hiçbir zaman hiçbir anlamda yapıcı bir etki ortaya koyamaz.

Bazı Avrupalı devlet adamı ve yazarlar, muhtemelen kasıtsız olarak, ama kesin bir yanlış anlamayla, Hilâfeti bir çeşit Müslüman papalığı sayıp Panislâm fikrini belli bir ölçüde desteklemişlerdir, bu anlayış, en çok da İngiltere'de, o ülke henüz Rusya'nın oluşturduğu tehlikeye karşı Türk'ün koruyucu sayıldığı dönemde, yandaşlar bulmuştu. Britanya egemenliğindeki Hindistan Müslümanlannı, Britanya Hükümetinin kendi dinlerinin başıyla samimi dostluk ilişkileri işinde bulunduğuna inandırmanın faydalı olacağı düşünülüyordu. Türk devletadamlan, bu yanlıştan akıllıca yararlandılar. Elbette Avrupalı arkadaşlannın önünde, Halifeliğin gerçek kuramının bütün *kâfir'lere* karşı savaşmak için bütün müminleri kendi bayrağının altında toplamak görevi olduğunu itiraf

edemezlerdi. Onların bu kurum hakkında yanlış, ama tam o sebeple de gayr-i Müslimler için kabul edilebilir bir anlayış oluşturduklarını görmekten sevinç duydular. Bunu düzeltmemeye de dikkat ettiler; çünkü dindaşlan karşısında, büyük gayr-i Müslim devletlerin bile Osmanlıların Halifelik iddialarını kabul ettiklerini gösterebilmekten çok hoşnutturlar.

Panislâm örgütlenmemiş olmakla birlikte, yine de Avrupalıların egemenliği altındaki Müslüman ülkelerinde, yönetenlerle yönetilenler arasında karşılıklı olarak istenilecek bir ilişkinin normal gelişimine, çoğu kez karşı çıkacaktır. Bu görüş, yaratılan ya da yoğunlaştırılan ayrılığın, koşullarda düzeltmelere yol açması için hiçbir umut bırakmamacasına, her türlü hoşnutsuzluğu kullanan düzen bozucu bir unsur olarak, gizliden gizliye işlemiştir.

Anayasanın yeniden yürürlüğü konulmasını zorla sağlayan Jön Türklerin, Orta Çağlardan kalma din ve siyaset karışımına son vermek isteyişlerini, bütün Avrupa devletleri 1908 devriminin mutlu bir sonucu diye selâmlamış olmalılar. İslâmın devlet dini olarak sürdürülmesi, onların gözünde, her türlü din mensubunun Türk İmparatorluğunun yurttaşı sıfatıyla tam eşitliğini çiğnemeksizin, eski geleneğe verilmiş bir ödündü. Yeniden-doğan Türkiye, kelimenin tam anlamıyla çağdaş bir anayasalı (meşrutî) devlet olacaktı. Böyle bir devlette, ne Halifeliğin ne cihad'm yeri vardı. Türkler, Araplar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Hilâl'i altında daha kimler yaşıyorsa, hepsi birden Genç Türkiye'yi uluslararası yaşamda saygı duyulan bir devlet haline getirmek amacıyla, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik içinde elele verip çalıştıracaklardı. Osmanlıların İmparatorluğu, Müslüman olmayanlann yönetimi altındaki dindaşlarına müdahale etmeye kalkışmayacaktı. Onların haklarının çiğnendiğinden yakınmak için bir sebep olduğu durumlarda, hükümet olsa olsa -Hıristiyan devletlerin, Türk yönetimi altındaki Hıristiyan ulusların maruz kal-

dıkları ileri sürülen baskılara karşı sık sık Türkiye'ye yöneltiklerine benzer- uyarılarda bulunmasına izin verecekti.

Çok geçmeden, bu ideallerin o dönemde fazla yüceltilmiş olduğu ortaya çıktı. Avrupa devletlerinin açgözlülüğü, Genç Türkiye'ye iç düzeltimler yapmak için gerekli huzuru vermedi. İstibdadın pençesinden kurtulmanın ilk günlerindeki coşkulu uyumu, hızla eski iç çatışmaların yeniden doğuşu izledi - üstelik, (karşılıklı husumet) artık müstebite karşı duyulan ortak korkuyla dizginlenmiyordu. Sahnenin önünde ve arkasında işleri yöneten İttihat ve Terakki Komitesi, kendisini bayandan tekrar menfur despotça yönetim metodlanna başvurmak, bir yandan da programının aleyhine olarak, İslâm sofuluğuna ve kalabalığın inanç ve hurafelerine birçok ödünler vermek zorunluluğunda buldu. Halifelik fetişi, geçici olarak yerleştirildiği eski eserler müzesinden yine çıkarılmak gerekti. Onunla yakından ilişkili olan cihat fikrine gelince, Avrupalı devletler onun da unutulmamasını sağladılar. Türkiye durmadan cihata zorlandı.

Cihat sözünü "kutsal savaş" diye çevirmemiz, böyle bir savaşın Müslümanlar için kutsal ve dinsel bir niteliği olduğu ölçüde doğrudur. Fakat bunun yanısıra, bir de kutsal-olmayan ya da lâik olan savaşın bulunduğunu düşünmek, yanlıştır. Bir polis önlemi sayılmak gereken meşru otoriteye karşı başkaldırmaları bastırmak için ordunun kullanılması dışında, İslâm cihattan başka bir savaş, cihat için de gayr-i Müslimlerin saldırılarına karşı İslâmiyetin çıkarlarını savunmak yahut inançsızların dünyası demek olan Dar ül-Harb'in zararına İslâm ülkesini genişletmekten başka bir amaç tanımaz. Türkiye'nin Abdülhamit zamanında Rusya ve Yunanistan'la yapmak zorunda kaldığı savaşlar, Avrupalılarla konuşurken bu Orta Çağlara özgü bağnazlık terimini kullanmayacak kadar sakıngan davranmış olsalar da, Türkler ve Araplarca cihattan başka bir adla anılmamışlardır. Bu, Trablusgarb'a sa-

hip kalmak için İtalya'yla yapılan savaş hakkında da, Balkan Devletleriyle yapılan savaş hakkında da doğrudur. Türkiye'nin savaşlarından birini kutsal diye damgalamak için Sultan-Halife'nin özel bir ferman çıkartması gerektiği, Avrupa'da böyle birçoğu geçer akçe olan, Müslümanlara ilişkin gülünç yanlış anlamalardan biridir. Türkler bu saçmalıklara çoğu kez itiraz etmez; Avrupalılarla ilişkilerindeyse, çıkarlarına gelince, genellikle onaylarlar da. Fakat yeryüzündeki hiçbir Müslüman için, TürMye savaşa girince Sultan'ın kutsal savaş ilân edip etmediği sorusu, makul bir anlam taşımaz. Türkiye'yi ilgilendirdikleri ölçüde bugünlerin siyasal olayları doğru dürüst anlaşılmak isteniyorsa, bütün bunlar iyi düşünülmelidir.

Bu olaylar hakkında, Almanya'da yayınlanan risaleler, belki kimi bakımlardan o ülkenin dışında bile ilgilenmeye değecek niteliktedir. İktisat alanında uzman sayılan ve daha önceki yazılarında, Avrupa ve Asya Türkiyesi'ne, İran'a ve Trablusgarb'a yaptığı bilimsel gezilerin sonuçlarını açıklamış olan Hugo Grothe'nin bir risalesi, *Deutschland, die Türkei und der Islam* başlığını taşıyor. Bu kitapçık, kapsamı içinde genel kamuoyunu aydınlatacak siyasal yazıların, Irmer, Lamprecht ve von Liszt tarafından derlendiği *Zwischen Krieg und Frieden* [Savaşla Barış Arasında] dizisinde çıkmıştır.

Grothe iktisat politikasından ayrılır ayrılmaz, tanımadığı bir ortamda bulunduğunu belli ediyor. Örneğin, İslâm'ın siyasal sorunu, kafasında hiç açık değil. Halifeliğe, Müslüman dinsel topluluğunun dünyevî temsilciliği diyor ki, bu bütün Müslümanların siyasal bir anlamda Halife'nin yasal uyrukları olduğu düşüncesinin bulanık bir anlatımıdır - oysa Halife, otoriteleri zorunlu olarak yasa-dışı durumdaki inançsız hükümdarların uyruğu olan ve şimdi bütün cemaatin yüzde 95'i-

ne varan bölümü üstünde yönetim haklarını kullanmaktan besbelli ki alıkonulmuştur. Fakat Grothe kalkıp, bir başka sayfada, Kamerun İmparatorluk Yöneticisi'nin bir bildirisinden aşağıdaki sözleri alıntılıyor: "Dinî konularda bütün Müslümanların Yüce Efendisi olan İstanbul'daki Sultan da bize yardım edecektir." Sonra gerekli düzeltmeyi yapacak yerde, bu resmî saçmalığa "ilginç" diyor. Grothe'nin, bu savaşın başlangıcında "Almanya'nın cihadı'nın Türkiye camilerinde vaaz ve dualara konu olduğunu bildirmesi belki şairane bir ifadedir; çünkü cihad'ı aşağı yukarı doğru olarak "kutsal savaş" diye tercüme etsek bile, yine de şu sıra savaşan her tarafın kendi mücadelesini böyle adlandırdığı gibi, bizim "kutsal savaşı'mız, hiçbir biçimde Arapça-İslâmî *cihad* ile karşılanmaz. Eski usûl sofu Müslümanların dualarında bu savaş anılınca, söyledikleri yaklaşık şöyle olacaktır:

"Sana şükürler olsun ki Allahım, Şeytanın kuvvetlerini böldün ve mutlak kudretin sayesinde onlardan bazılarının silâh ve askerleriyle İslâm'ın savunucularını desteklemesini sağladın. Sana ve Peygamberine itaat etmeyenlerin hepsinin kahrolmasını ve müminlerin hızla muzaffer olmasını temin etmek için ne gerekiyorsa yap, Ya Rabbim." İşte, tarihin henüz, bu yazının başında sözlerini alıntıladığım Türkün görüşlerini paylaşacak kadar ayıltmış olmadığı Müslümanlann anlayışı, ancak ve ancak böyledir.

Konya, Burdur ve İsparta'da hissedilen bir depremin, üstümüze çöken felâketin gerçek anlamını Türklerin kavramasınayardım ettiğini söyleyişi de, Grothe'nin Şairane bir ifadesidir. Keza, gezilerinde Türklerin, Arapların, Kürtlerin ve Anadolulların çağdaş siyaset üstüne Grothe'nin kendi görüşünden zerrece farklı olmayan görüşler savunduklarını ve Almanya'yla duygudaşlıklarını açıkladıklarım durmadan işitmesi, yine onun şairliğindendir. Bunların hiçbir şey anlamadığı dil-

lerde ifade edildiğini işitmiştir; çünkü kullanıldığı her iki Türkçe deyim de yanlıştır.[1]

Grothe'nin ondokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında geliştirdikleri biçimiyle Türkiye ve Almanya arasındaki siyasal-ekonomik ilişkileri incelemesini izlerken, gerçeğe daha yaklaşıyoruz. Demektedir ki, Almanya elverişsiz koşulların üstüste gelmesi nedeniyle, Türk ülkesinde sağlanabilecek iktisadî ve ticarî yararlan toplama yarışında, öteki Avrupa devletlerinden fena halde geri kaldı. Ancak Anadolu demiryolu imtiyazının bir Alman ortaklığına verilmesiyledir ki (1888), işler düzelmeye yüz tuttu; daha sonra da, bunu Bağdat demiryolu izledi. Almanya ile Türkiye arasındaki dışsatımı ve dışalım rakamlannın toplamına bakarak, hareketin hızı hakkında bir fikir edinilebilir: 1888'de 14 milyon, 1913'teyse 200-250 milyon mark. İngiltere, Fransa ve Rusya ile rekabet çıkar alanlarının belirlenmesini bütün taraflar için yeniden istenilir hale getirdi. Savaşın çıkmasından önce, o yıl uluslararası bir anlaşmaya bağlanabilecek bir uzlaşım yapılmıştı: İngiltere'ye ekonomik bölgesi olarak Güney Mezopotamya, Fransa'ya Suriye, Almanya'ya da 34 ilâ 41'inci doğu boylamları ve 26 ilâ 39'uncu kuzey enlemleriyle sınırlanan Mezopotamya ve Anadolu bırakılıyor; Anadolu'nun kuzeyi ise demiryolu yapımı için bir Fransız-Rus kombinesine veriliyordu.

Bu iktisadî nüfuz bölgesi için Almanya hafif bir memnunluk duymuş olmalıdır, ama hiç de tatmin olmamıştır. Ağustostan beri çeşitli sınırlara sataşmaya başladı; elbette umdu-

1 Gezilr rinde Grothe'ye, Alman olduğu işin, Türkler hep *dostumuz* diyecek yerde *bizim dost* diyorlarmış, kendisi de *Alman* ya da *Almanyalı* yerine, her zaman *Alamanlı* sözcüğünü kullanıyor. [Çok bilen çok yanılırmış. Saygıdeğer Dr. Hurgronje'nin bu dilsel itirazları bana aşırı geldi. Grothe'nin aktardığı deyişlerin ikisi de, pekâlâ otantik olabilir. Müteveffa Hollandalı bilgin, acaba bizim *yeni Almancı'mızı* duysa, ne söylerdi? Kendi dilimizi bilmediğimizi mi? - M.T.J

ğu, savaşın beklentilerini boşa çıkarmayacak elverişli bir biçimde sonuçlanacağıdır. Grothe'ye göre, bunun için her türlü hakkı vardır. Çünkü Almanya'nın başarısızlığa uğraması halinde, Rusya'nın Türk İmparatorluğu'nu yıkmaktan geri durmayacağı kesin sayılabilir. Rusya gelişmesi için muhtaç olduğu buzsuz su yolunu Japonya ile çatışmadan Uzak Doğuda ve İngiltere ile çatışmadan Basra körfezinde bulamayacağı için, Çarlann İmparatorluğu İstanbul'u ele geçirmeye her zamankinden daha azimlidir. Eskiden, buna hep karşı koymuş olan İngiltere, artık onu destekleyecek; karşılığında da, Mezopotamya ve Arabistan'ı almasına izin verilecektir.

Türkiye'yi yalnızca Almanya kurtarabilir ve böyle yapmakta da büyük çıkan vardır; çünkü ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamiyetinin korunması, Almanya'nın orada kazandığı ekonomik konumu sürdürmesini ve geliştirmesini mümkün kılar. Üstelik, Almanya Türkiye'nin uğraşmak zorunda olduğu büyük devletler arasında yegâne bir karış toprağını kendisine katmak istemeyeni ve hatta istese dahi bunu yapamayacak olanıdır. Almanya'nın coğrafî konumu, onun sahiplenebileceği bu gibi topraklan etkinlikle savunmasına ve bunlardan yararlanmasına engeldir. O nedenledir ki, Türkiye ile yirmibeş yıllık yakın ilişkisi boyunca, Sultan-Haîife İmparatorluğunun yegâne güvenilir dostu hep Almanya olmuştur. İki ülke arasında, her türlü duygu sorunu bir yana, doğal bir çıkar ortaklığı vardır; oysa bütün öteki büyük devletlerin çıkartan, ancak Türkiye'nin aleyhine olarak ve en sonunda onun varlığı pahasına ilerletilebilir.

Türkiye her zaman soruna bu ışık altında bakmamıştır; Almanya'yı kıskananlann haksız rekabet çabalarından kaynaklanan, ama bir ölçüde de Almanya'nın çoğu kez fazlasıyla zayıf bir politika izlemesi sonucu pekiştirilen belirli bir güvensizliğin üstesinden gelinmesi gerekmiştir. Ama şimdi devletin dümenini ellerinde tutan Jön Türklerin gözündeki perde

açılmıştır. Öyle görünmektedir ki, İtilâf Devletlerine karşı Almanya ve Avusturya'ya katılmak için, İstanbul'da sadece Kuzey Fransa ve Galiçya'dan gelecek Alman zaferlerinin haberi beklenmektedir - Grothe'nin kitabı Türklerin savaş ilânından önce yazılmıştır. Örgütlenmesini, şimdiden geniş ölçüde Alman eğitimi ve yönetimine borçlu olan Türk ordusu, üstüne düşen ödevi başarabilmek için Alman yardım ve desteğine büyük bir ihtiyaç duyacak, ama bir kez bunu sağlayınca hiç de küçümsenemeyecek bir müttefik olacaktır. Hele Halife cihad-ı ekber, büyük kutsal savaş ilân ederse, bu özellikle doğrulanacaktır.

Burada, Grothe büsbütün uçuyor, çünkü son birkaç yıldır Müslüman Doğu'da oluşan düşünsel harekete katılmamış, eski usûl Müslümanlar için Türkiye'nin yaptığı her savaşın bir cihat olduğunu bilmemektedir. Bu gibileri için soru, "cihat mı, lâik savaş mı?" değil, "Türkiye'nin kime karşı cihat ilân ettiğedir. Ve diyelim ki, cevap Grothe'nin tasarladığı gibi oldu, yani "Müslüman ülkeleri sömüren ve dolayısıyla İslâmı görkeminden yoksun bırakan bütün devletlere karşı" cihatllân edildi; yine de geriye, Grothe'nin umduğu ve dilediği gibi, Avrupalıların egemenliği altındaki Müslüman ulusların, Sultan Mehmet Reşat'ın adıyla yayımlanan silâh başına çağrısından, efendilerine karşı "bir yerde gizlice ve hileyle, bir yerde ise bağnaz cesaretle" saldıracak kadar gerçekten büyülenip büyülenmeyecekleri sorusu kalıyor. Grothe'nin hayalhanesinde, daha şimdiden kendisinin -açıkça söylediği üzere- "böylelikle gelişen din savaşı," özellikle İngiltere için "büyüklüğünün sona ermesi" anlamına gelmektedir.

Türkiye'nin şu sıra, tam da Grothe ile kafadaşlarının telkin ettikleri gibi, böyle bir kutsal savaş denemesi yaptığını biliyoruz. 1908 devriminden beri Jön Türk Komitesinin elinde bir âlet olagelen, İstanbul'daki en yüksek yargı otoritesi, Şey-

hülislâm, Jön Türk Komitesi önderlerinin her istediklerini yaptırabildiği, Abdülhamid'in önemsiz ardılı tarafından kendisine yöneltilen bir dizi soruya olumlu cevaplar vermiştir. Aslında, bu sorular ve yanıtlar, birarada, Komitenin önde gelen bakanları olan Enver ile Talât'ın bir bildirisini oluşturmaktadır ve soruları soran (Sultan) da, onları cevaplandıran (Şeyhülislâm) da kuklalar durumundadır. İttihat ve Terakki Komitesi'ndeki adamların bu bildirisi demeğe gelmektedir ki (bu ismin, Hilâl'in altında çeşitli ulusların birleşmesi ve çağdaş bir devlet olarak ilerlemesi anlamını taşıdığına dikkat ediniz!), bütün Müslümanların Efendisi, İslâm ülkelerini yağmalayan, Müslümanlan kesen ya da köleliğe düşüren İslâm düşmanlarına karşı kutsal savaş ilân edince, yeryüzündeki bütün Müslümanların ödevi canlan ve mallarıyla bu savaşa katılmaktır; dolayısıyla, özellikle Fransa, Rusya ve İngiltere'nin M üslüman uyruklan da buna katılmak zorundadırlar; bu ödevi ihmal eden ve mücadeleden çekinenler Tanrı'nın gazabına müstehak olurlar; hele adı geçen devletlerin ya da bağlaşıklannın yönetiminde yaşayıp da, onların Türkiye'yi destekleyen Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmalanna yardım eden Müslümanlar, kendi üstlerine kesinlikle Tanrı'nın gazabını çekecek büyük bir günah işlerler. Zamanın siyasal durumuna uygulanmış olarak ve onun yetkili yorumcusunun bildirmesine göre, İlâhî Hukukun kurallannın bu yolda açıklanması, Sultanın 12 Kasım 1914'te ordu ve donanmaya beyannamesinin temelini oluşturmuştur.

Bu beyanname, İngiltere ve Fransa ile birlikte, Rusya'nın çatışmalan başlattığını, Türkiye'nin de onun için silâha sarılmak zorunda kaldığını; Rusya'nın zaten üç yüzyıldır Türkiye'ye zarar vermek için hiçbir fırsatı kaçırmadığını; adları geçen devletlerin zâlimce egemenliği altında milyonlarca Müslümanın inlediğini; bu nedenlerle kutsal savaş ilân edildiğini ve sadece Türk İmparatorluğunun iyiliğinin değil, üçyüz

Milyon Müslümanın yaşam ve geleceğinin de bu savaşa bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Allah'ın inayeti ve Peygamber'in yardımı, Almanya ve Avusturya ile birlikte, İslâm'ın düşmanlarına karşı girişilen bu mücadeleyi zafere ulaştıracaktır.

Komite'nin[2] bu abartılı iddialarının ardından bir halk gösterisi (nümayiş) yapılmasaydı, İstanbul İstanbul olmazdı. Ben, 1908'de Komite'nin yönetimiyle askerler tarafından yapılan devrimin ilk iki- ayına tanık olurken, gün geçmezdi ki, bu nümayişlerden birkaçı birden yapılmasın; üstünde "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet" yazılı birkaç bayrağın arkasında toplanan halk yığınları, bazı resmî binaların ya da makam sahipleri evlerinin önünde toplanır, hiç kimsenin hiçbir şey anlamadığı nutukları alkışlardı. Bağırıp çağıranlara ne olduğunu sorarsanız, "inkılâp, hürriyet; zabıta kaldırılmadı mı?" gibilerinden yanıtlar alırdınız. Benzer bir biçimde, 14 Kasım günü Komiteciler şehir sakinlerini tam sekiz saat süren bir nümayişte ağırladılar.

Türklerin Hıristiyanlığa karşı kazandığı en büyük zaferin, 1453'teki İstanbul'un fethinin anısına dikilmiş olan Fâtih Mehmet Camii'nde, yukarda özetlenen soru ve cevaplar, yani kutsal savaş fetvası yüksek sesle okundu. Dualar edildi, uzun nutuklar çekildi, şenliklerin sonu gelmedi. Şehrin ana caddelerinde alay halinde yüründü, Sadrâzam ziyaret edildi ve Alman ve Avusturya büyükelçiliklerinin önünde gösteriler yapıldı. Sadık Komite üyeleri Nâzım Bey ve Muhtar Bey, sırasıyla Alman ve Avusturya sefirlerini kutladılar ve onların

1 Bu rakamı ilk kez, 1898'de Selâhaddin'in (Eyubî) mezarının başında yaptığı konuşmada Alman Kayzeri vermişti; aradan geçen onaltı yıl boyunca nüfusun artmadığı anlaşılıyor.

2 Bu coşkun ve bağnaz fetva ile beyannameyi iyice değerlendirebilmek için, her ikisinin de gerçek yazarlarının, Enver'in, Talât'ın vb. hemen hemen dinsiz olduklarını akılda tutmak gerekir. [Doğru değil: Talât Paşa Mason'du, ama Enver Paşa mümin bir Müslümandı. - M.T.J

söylevlerine sefirler karşılık verdi. Alman büyükelçiliğinde teati edilen nutukları Dr. Grothe'nin kendisi yazmış olsaydı, bir sözcüğü bile değişmezdi. Çünkü Alman sefiri sadece Almanya ve Türkiye'den bahsetmekle kalmadı, Müslüman dünyasının gerçek hayn için giriştikleri ortak mücadeleden, Almanya'nın Osmanlıların İmparatorluğu'na, ama özellikle de İslâm'ın üyelerine dostluğundan söz etti: Alman ve Türk silâhları zafere ulaşır ulaşmaz, onların *hepsinin* önünde görkemli bir gelecek açılacaktı. Avusturya sefirinin yanıtı biraz daha sakıngan ve daha az İslâmî idi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya ile birlikte yürüttüğü kutsal savaşı ve Avusturya ile Türkiye'yi birleştiren duygudaşlığı anmakla yetindi. Biz olsak, her şeyden önce Offenbach'ın bir müzikli komedisi aklımıza gelirdi, ama bütün bu gösterinin, Müslümanlar üzerinde bıraktığı izlenim şu olmuş olsa gerekir: Almanya ile Avusturya cihat yapmak için kendilerini Türkiye'nin hizmetine sunmuşlardır; çünkü pek tabiîdir ki, bu üçünden yalnız Türkiye bir cihada girebilir. Kâfirler arasında yapılan bir savaşa cihat demek, iyi bir Müslüman için ya küfürdür ya da gülünç.

Böylelikle, Grothe yalnız Almanya'nın yakın geçmişteki ve gelecekteki ekonomik ilişkilerini tartışırken değil, Almanya'nın çıkarları için, uykudaki Müslüman bağnazlığını kışkırtmaktan söz ederken de, kendi ülkesinin egemen sınıflarının duygularını dile getirmiş olmaktadır. Bu, yakın zamanlara kadar Hamburg'taki Kolonial İnstitut'ta İslâm bilimini şerefli bir biçimde temsil eden Bonn'dan saygıdeğer meslektaşım Prof. C.H. Becker'in de, hâl—i hazırda bütün Alman devlet adamlannı sarmış görünen, inanılmaz cihat çılgınlığına kapılmış olmasını, benim için biraz daha anlaşılır kılıyor. Becker'in "Almanya ve İslâm"[1] risalesi, ılımlı edasıyla ve ayrıca söylemek bile gerekmez, ama İslâmî bilgisiyle Grothe'nin ki-

tapçığına üstün gelmekle birlikte, onunla aynı ruhu solumaktadır.

Becker, Türkiye'yi koruma programına, onun saygın bir ordusu olan çağdaş bir anayasalı devlet halinde yeniden yaratılabilmesi için Hilâl İmparatorluğunun askerî ve siyasî rönesansını ekleyerek, Grothe'nin betimlediği, gelecekteki Almanya-Türkiye ilişkilerine maddî katkılar yapıyor.

Türkiyede yalnızca Alman ürünleri ve Alman sermayesi değil, Alman ruhu da işe koşulmalıdır. Bu ise, Fransa ve İngiltere'nin kendi sömürgelerinde uyguladıklarından daha iyi bir yöntemleyapılmalıdır: "çağdaş yöntemlere göre, ama geleneksel doğu kültürüne dayandırılarak ve İslâmın en iyi yanlarıyla desteklenerek yürütülecek sağlam bir kamu okulları eğitimi." Bu konuya yine döneceğiz. Önce, Hilâfet ve Müslüman bağnazlığı aracılığı ile nereye varılabileceğini bir yana bırakarak, Almanya ile Türkiye arasındaki siyasal uyumun gelişmesi üstüne gerek Grothe'nin gerekse Becker'in yazılarında görülebilen fikirlere biraz değinelim.

Almanya'nın Türkiye'de elde ettiği hızla çoğalan çıkarlar göz önüne alınınca, rakiplerinin yaratabileceği tehlike ve güçlükleri en küçük oranlara indirmek istemesini anlamak kolaydır. Türkiye'nin de bu ilişkiden ötürü pek korkulacak bir toprak kaybına uğraması söz konusu < 1 madiği için, herşey bir yana, Almanya ile iş yapmayı yeğlemesini anlamak da bir o kadar kolaydır. Kasten "herşey bir yana" dedim; çünkü Sul-

1 Bu, Ernst Jaeckh'in editörlüğünü yaptığı ve yazarları arasında (yine) Prens von Bülovv'un ve başka ünlülerin de bulunduğu, upuzun bir Siyasal Risaleler, *Politische Flugschriften* dizisindendir. Becker ayrıca, *Bonner Vaterländische Reden und Vorträge während des Krieges* derlemesinde "Deutsch-Türkische Interessengemeinschaft" (Alman-Türk Çıkar Ortaklığı) konulu konferansını; *Süddeutsche Monatshefle'de* "England und Egypten" ve *Das Grössere Deutschland'da* da "England und der Islam" makalelerini yayınlamıştır.

tan'ın ya da Komite'nin kendi kendilerine bu dostluk nerede? diye sordukları anlar olmalı. Abdülhamid'in zamanında, Alman sevgisi, yalnızca, o sıralar bütün iktidarı elinde bulunduran, ama şimdilerde genellikle halkının gelmiş geçmiş en büyük düşmanı sayılan bu zata yönelmiş bulunuyordu. 1888'den 1908'e kadar Almanya, kendisine bir yaran olmadığı için, Türkiye halkını görmezlikten geldi. Avrupa'daki siyasal dostlukların niteliğini biraz bilen biri, ne buna şaşar ne de Kayzer Wilhelm'in bir zamanlar pek sevdiği Abdülhamid'in Komite tarafından önce bir özgürlük dostu olarak ortaya çıkarılması, sonra da kaldırılması karşısında, onun akibetiyle pek ilgilenmemesine.

1908'den sonra, her kim Türkiye'de bir kazanç ya da ayrıcalık edinmek istese, bunu Komite'den zorla almak ya da dilemek zorundaydı. Alman yazarlarımızın da belirttikleri gibi, Komite başlangıçta Almanya'ya güvenemiyordu. Çünkü devrimden önce, ülkelerinden kaçmak zorunda kalan özgürlükçü Türkler, müstebitle dostluğundan ötürü Almanya'dan yüz bulamamışlardı. Devrimi izleyen genel kargaşalıktan yararlanarak, Avusturya önce Bulgaristan'ın Türkiye'den tam olarak kopmasına yardım ettiği, sonra da Türk toprağından bir parçayı kendisine kattığı zaman, Almanya Türkiye'ye onca acı veren bir organ kesme ameliyatından bağlaşığını alıkoymak için parmağını bile oynatmadı. Daha sonra İtalya Trablusgarb'ı aldı ve Türkiye, Almanya'nın kendisinden bir şey koparmaya kalkmayan yegâne üçlü İttifak üyesi olmasından büyük bir mutluluk duymadı, çünkü böyle bir girişimin doğal engelleri olduğunu herkes gibi Türkiye de biliyordu. Böyle doğal engellerin bulunmadığı durumlarda, Almanya da başkalarından kadar açgözlülükle payını almaktaydı. Afrika'da iki milyon Müslümanı kendi egemenliği altına soktu; konuyla ilgilenenler, bu egemenliğin, Sultan Reşad'ın ve Becker'in iddialarının aksine Hindistan Müslümanları üstündeki İngiliz ve Ku-

zey Afrika Müslümanları üstündeki Fransız egemenliğinden daha az müstebitçe olmadığını teslim edeceklerdir.

Şimdi Becker diyebilir ki, o Müslümanlar bizim Türkiye'ye ve İslâmiyete gönülvermemizden önce yönetimimiz altına girmişlerdi, üstelik kömür gibi siyah Müslümanlar Türklerin ve Arapların gözünde bile pek değer taşımazlar. Fakat bu, yapılan itiraza ciddi bir cevap değildir; sadece İslâm zencilerin aşağılanmasını kuramsal olarak yadsıdığı için değil, aynı zamanda uygulamada da, yetenekli zencilere hemen bütün yükselme yollarının Müslüman ülkelerinde Hıristiyan ülkelerindekinden çok daha açık tutulması nedeniyle. Becker şimdi Almanya'nın yardım etmesi gereken *baskı altındaki* Müslümanların sayısını sadece yüz elli milyon olarak hesaplıyor; çünkü yalnız Rusya, İngiltere ve Fransa'yı baskıcı sayıyor. Fakat Sultan, Beyannamesinde kurtarılacak kurbanların sayısını -Kayzer'in bütün Müslümanlar için yaptığı tahminle- tam üç yüz milyon diye anmakta ve yanlışlıkla bunlara, haydi başkalarını söylemeyelim, iki milyon Alman uyruğu ile Avusturya ve İtalyan egemenliği altındaki Müslümanları da katmaktadır.

Balkan Savaşı sırasında, Türkiye'nin bağımsızlığı cihat ilânındakinden daha az tehlikeye girmiş değildi; ama o zaman bile Alman dostundan pek destek görmedi. Grothe yalnızca Türkiye'nin hatırı için, o sıralar Almanya'da savaşa girmeye yetecek kadar coşku yaratılamadığını, ama şimdi İngiltere ve Rusya'ya karşı bunun kolayca yapılabileceğini öne sürüyor. Yine de, teslim etmek gerekecektir ki, Becker ve Grothe'ye göre, Almanyanın bilinçli İslâm politikasını başlatan Kayzer Wilhelm'ın Sultanı ziyaretlerinin etkisi, normal olarak gelişmemiş, uzun süre pek uyuşuk kalmıştır.

Bütün bunlar, Almanya'nın politikasının biraz tek-yanlı **olan** niteliğini, Becker ve Grothe'nin yazılarından daha fazla

vurgulayabilirler; ama şimdiki siyasal kutuplaşmada Türkiye'nin Almanya ile bağdaşmaktan büyük yararlar sağlayabileceği gerçeğini yok etmezler. Fakat biz geleceği Alman yazarlarının olmasını istedikleri gibi tasarımlarsak, bütün ayrıntılardan arındırıldığında durum şudur: Almanya tarafından, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın her türlü can sıkıcı müdahalelerinden kurtarılan Türkiye Alman vesayeti altına girecek ve bu adı ağıza almamaya büyük özen gösterilse de, bir *Alman Protektorası* (himaye altındaki, mahmî devleti) olacaktır. Ordusu, yönetimi, maliyesi, herşeyi Almanya'ca inceden inceye yeniden örgütlenmek gerekecektir. Bu ilişki, Fransa'nın Fas'taki, İngiltere'nin birçok Müslüman emirliğindeki protektorasından ancak biçim itibanyla farklı olacaktır. Daha sakin zamanlarda, İngilizlerin Hindistan'da, Fransızların Kuzey Afrika'da Müslümanlarını yönetim metodlarına övgüler yağdırılması Almanya'da olağandı; ama Alman çıkarları işin içine girince, eleştiri ve kınama da eksik olmuyordu. Eski güvensizlik, kargaşa ve yozluğun yerine geçen *pax Britannica'dem* ve *pax Gallica'dan* söz ediyorlardı. Hatta İngiltere'nin Mısır'daki tutumu övülüyor ve Rusya'nın Orta Asya'daki İslâm siyaseti için lehte görüşler ileri sürüldüğü işitiliyordu. Türkiye'de bir Alman protektorasının daha elverişsiz sonuçlar vereceğini düşünmeye sebep yoktur; öncellerinin işledikleri birçok yanlışa düşmemeleri ve sonucun Türk ülkeleri için hayırlı olması bile mümkündür. Türkler kararlaştırılan kimi düzeltmelerin kendilerine sağlayacağı yaran takdir etmekten geri kalmasa bile, kesinlikle kaçınılmaz müdahaleler ciddi olarak başlayınca, Almanlar Türklerin şükran duygularının sona eriverdiğini mutlaka göreceklerdir.

Üstelik, Alman uzmanlannın Türkiye ve İslâmiyet, özellikle de bunlan yeniden örgütleme olanaklan hakkındaki kt nılan, hiç de, şimdi Grothe ve Becker'in onca hararetle savunduktan gibi değildir, en azından bu savaşın öncesinde değildi.

Halen Berlin Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Prof. Joh. Marquait, *Leiden'deki Ulusal Etnoloji Müzesinin Benin Koleksiyonu* (1913) üstüne yapıtında, "İslâm'ın sözde kültür taşıyıcılığı işlevi" ile alay etmekte ve "Allah yolunda yağmacı cinayetlerin dinsel bir ödeve dönüştürülmesi demek olan cihad'ın" -yani Almanya'nın Türkiye'ye yeniden zorladığı ödevin- "nimetleri"ni acı bir dille eleştirmektedir. İslâmın başka herşeyden önce savaşılması gereken düşman sayılması, sadece Alman misyoner çevreleriyle sınırlı kalmamış, bir Alman koloni kongresinde de şu karar alınmıştır: "İslâm'ın yayılması, bizim kolonilerimizin gelişmesi için ciddi bir tehlike oluşturduğundan, Koloni Kongresi buna karşı köklü önlemler alınmasını önerir," vb.

Berlin'deki Doğu Dillen Semineri'nde İslâm bilimi öğreten ve kaleminden İslâm ve Türkiye hakkında önemli bir takım yapıtlar çıkmış olan Prof. Martin Hartmann, Müslümanların, başlıca, kadınları hor gören ve İslâmiyete inanmayanları aşağılayan İslâm kurumlan yüzünden kültüre katılmalannın engellendiğini ileri sürmekten hiç usanmaz.[1]

Hartmann, Osmanlı Sultanlarının Halifeliğini, ancak kutsal gelenek çiğnenerek yapılmış bir gasp sayar, bunun "İs-

1 M. Hartmann'm son yıllarda yazdıklarının kısa bir listesi şöyledir:
- "Der islam, 1908," *Mitteilungen des Seminars für Orient. Spr. in Berlin*, yıl xli, eilt ii, 1909;
- *Die Arabische Frage*, Leipzig, 1909;
- *Der Islam*, Leipzig, 1909;
- "Die neuere Literatur zum Türkisehen Problem" [Türk Sorunu üstüne son yayınlar], *Zeitschrift für Politik*, 1909;
- *Unpolitische Briefe aus der Türkei* [Türkiye'den gayr-i siyasî mektuplar], Leipzig, 1910;
- *Islam, Mission und Politik*, Leipzig, 1912;
- *Fünf Vorträge über der Islam [İslâmiyet hakkında beş konferans], Leipzig, 1912;*
- *(İtalya'ya cihat açılması hakkında) "Das Ultimatum des Pqnislamismus," DasFreie Wort*, yıl xi, Sayı 16;
- "Mission und Kolonialpolitik" *Koloniale Rundschau*, sayı 2, Mart 1911.

lâm dünyasında bir çeşit fetiş gibi görülmek için" tutulan "kolay bir kışkırtma yolu" olduğu söyler; Sultan-Halife'nin "bu ikili niteliğinin uygar devletlerce hiçbir zaman tanınmamış olduğunu ekler ve Türkiye'nin bu unvanı dürüstçe terketmesinin onu zayıflatmak yerine güçlendirileceğini ileri sürer. Elbette, kutsal savaş için de söyleyeceği birkaç şey vardır. Türkler Trablusgarb için İtalya ile kapıştıklarında cihat sözcüğünü ortaya atınca, düşündüklerini özellikle kaydetmek istemiş ve yeniden güncelleşen bu konu hakkında şöyle yazmıştır:"... kutsal savaş, yani İslâm'ın önderlerince cemaata açıkça İslâmiyetin dostları diye gösterilenlerin dışında, bütün inançsızlara karşı savaş tehdidi... Bu fikir çılgınlıktır." O zaman kamuoyu kışkırtmalarının merkezi Berlin olduğu için, şunu da ekliyordu: "Dinsel bağnazlığı coşturarak huzursuzluk yaratanlara karşı bir uyan olsun. Bütün uygar uluslar böyle herhangi bir girişimin önüne oybirliğiyle dikileceklerdir." Onunyazdıklarından, benzer içerik taşıyan daha pek çok alıntı yapabilirim, ama bir de şunu vermekle yetineceğim: "İslâm bir nefret ve savaş dinidir. Onun, uygar dünyadaki hiçbir ulusun yönetici ilkesi olmasına izin verilmemelidir."

Aynı yazardan, Türklerin bütün Türk İmparatorluğu içinde, ülkelerinin gelişmesine en az faydası dokunabilecek ulus olduğu izlenimini veren daha pek çok alıntı yapabilirdim. Türk unsurunun kendisini kılıç hakkına dayanarak öteki Müslümanların başına geçirdiği her yerde, Türkler "kültür varlıklarını yıkmış ve kültür değerleri yaratma yolunda hiçbir şey ama hiçbir şey yapamamışlardır." Dinsel kibirleri, ulusal kibirlerinden daha bile çekilmez niteliktedir. İstanbul'un Türkleri "tüyler ürpertici bir güruh"tur *(ein schauderhaftes Gesindel),* (Grothe'nin de kullandığı deyimle) "dürüst Anadolulu" ise bir söylence ürünüdür. Ve böylesi bir aşağı ulus,"., kodra

ve Preveze'den Van ve Basra'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluğun yönetici öğesi olmak istiyor."

Prof. Hartmann'ın son derece coşkun bir mizacı vardır; bense kendi payıma, onun bütün kanılarını onaylamayı da, ifadelerinin abartılı olduğunu yadsımayı da aklımdan bile geçirmem. Fakat konusunu bilmekte Grothe'den çok üstündür; Türkiye hakkında ise, kendisiyle birlikte Almanya'daki İslâm biliminin başılca temsilcileri olduğu Becker'den de iyidir. Kaldı ki, daha ılımlı bir biçimde ve farklı bir tonda olmasına karşın, bizzat Becker de, önceleri İslâm sorunu için pek benzer sözler söylemiştir.

Doğal olarak Halife ve cihat övgüsüne katıldığı son yazılarıyla bilimsel nitelikli eski yazılarında dile getirilen görüşler arasındaki çelişkiyi ilk hisseden, Becker'in kendisi olmuştur. 1910'da Paris'te yaptığı bir konuşmanın bitiriş cümlesini kendisi tekrarlıyor: "İslâm dayanışması bir hayalet ise, beyaz ırkın dayanışması bir gerçeklikti;" ama şimdi bu sözlerin etkisini zayıflatacak ve onlan, konuşmasının başlıca konusunu oluşturan Afrika zencilerinin İslâmlığı ile sınırlandıracak biçimde tekrarlıyor. Muhtemelen, dinleyicilerinin hiçbiri bu sınırlamayı anlamamıştır; çünkü bu sözlerden hemen önce şöyle diyordu: "bir devletin, bir başkasının aleyhine olarak İslâm'la birleşebileceği korkusu, bana hiç de sağlam dayanaklı görünmemektedir." Üstelik Becker eskiden, örneğin 1904'te, Panislâmizm hakkındaki biryazısmda, panislâm fikrinin Türkiye'nin gerçek çıkarlarına aykın olduğunu ileri sürmüştü[1]: "Jön Türkler [1878 Türk-Rus Savaşından sonra] gerçekleştirdikleri reformlarla, Sultan'ı başka her şeyden çok Halife, İslâm'ın önderi yapan, böylelikle de *başlıca Hıristiyan-*

1 **"Panislamismus,"** ***Archiv für Religionswissenschaft,*** **cilt vii, 1904.**

lardan oluşan Osmanlı İmparatorluğunun normal gelişmesini olanaksız kılan din unsuruna son vermeyi ummuşlardı." Yukarıda andığım, 1910'daki Paris konferansının Almanca çevirisinde[1] de şu ek parça yer almaktadır:

"İstanbul Sultanı'nın Halifeliği, Jön Türk devrimine değin Türkiye'nin İslâm siyasetinin temeliydi. Yeni Türkiye, hiç kuşku yok ki, Hilâfet iddiasını elden bırakmamıştı; *fakat gerçekten anayasalı bir devlet olmak istiyorsa, bunu mümkün olduğunca az kullanması gerekecektir. ... Güçlü bir Türkiye'nin öteki devletlerin Müslüman uyrukları üstünde hiçbir zaman siyasal egemenlik iddiasında bulunmayacağı besbellidir.*

Son Risalesi, *Deutschland und der islam'da* ise, Becker yeni "ihtida" sını itiraf ediyor ve öteden beri savunduğu fikirlerin yanlış olduğunu ileri sürüyor. Grothe gibi, o da Kayzer Wilhelm'in Sultan Abdülhamid'e yaptığı iki ziyaretin **(1889** ve **1898)** uzun boylu üstünde duruyor ki, bunların ikincisi Grothe'nin deyişiyle."Kutsal Topraklara siyasal bir hac gezi**sini** de içermişti. Oysa dünya, ilki Anadolu demiryolu ayrıcalığının ertesi yıl, yani **1889**'da yapılan bu ziyaretleri, Almanya'nın Türkiye'deki sınaî ve ticarî çıkarları için sahnelenmiş aşırı debdebeli gösteriler saymıştı. Bu ziyaretin yapılış biçimi, Almanya'da bile birçoklarına omuz silktirmişti. Bir kere, büyük devletlerin Berard'la birlikte Hartmann'ın da dediği gibi, "sessizlik fesadı" ile suç ortaklığı ettikleri, "Kan içici" zâlim Abdülhamit, böyle bir yürekten dostluk izharı için garip bir seçim diye görünüyordu (bir de gerisinde, uzmanlara göre zevk-i selime bir hakaret olan İstanbul'daki hantal anı çeşmesini bırakmıştır). Üstelik, bu gezinin İslâm dünyasında yarat-

1 "Der Islam und die Kolonisierung Afrika's," *Internat. Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik*, 10 Şubat 1910.

tığı etki, hiç de istenildiği gibi olmamıştı. Güçlü bir Avrupa imparatorluğu hükümdarının iki kez saygısını sunmak için Sultan'm ayağına gidişi, hele Sultan'ın iade-i ziyarette bulunmadığı da öğrenilince, hiç şüphesiz önemli sayılmıştı; *ziyareti yapan* o ülkede yaşayanlara, kendisinin daha *aşağı* olduğunu göstermişti; dünya haritası ve dünya tarihi hakkındaki bilgilerini gerçekler yerine söylencelerden edinen basit Müslümanlar, bunda bütün yeryüzünün en güçlü Müslüman hükümdara tâbi olduğu ve bazıları çok isyankâr olsalar da, bütün diğer hükümdarların onun vassallan durumunda bulunduğu yolundaki inançlarının bir doğrulanışını görmüşlerdi. Övgücüler Alman gezginlerine bunlar hakkında her ne yuttursalar da, bu saygı sunuşları, Almanya'nın Doğu'daki ününü görkemlileştirmemiştir. İslâmı tanıyanların üstündeki en garip izlenimi ise, Kayzer'in ikinci gezisinde (1898) Şam'da, bir de çelenk koyduğu Selâhaddin'in [Eyubî] mezarının başındaki söylevi bırakmıştır.

Selâhaddin Avrupa'da Haçlı Seferlerinin tarihi, özellikle de Lessing'in yapıtı aracılığıyla yaygın bir ün kazanmıştır: Müslüman Doğu'da ise, birkaç tarih ve edebiyat meraklısının dışında, adı bile çoktan unutulmuştur. Bu meraklılar da onu, sadakatsizlik ve ihanetle büyük güce erişmiş ve ancak kesinlikle **Ortodoks** bir kâfir-düşmanı olduğu için bağışlanan ve hiç de Lessing'in Bilge Nathan'ında *(Nathan der Weise)* onu gösterdiği gibi onsekizinci yüzyıl hoşgörüsünün örneği olmakla ilgisi bulunmayan ilkesiz bir siyaset adamı olarak tanırlar. Bu Hıristiyanlık nefretçisinin mezarında, Becker'in bize hatırlattığı üzere Hıristiyanlığın devlet dini olduğu bir dünya imparatorluğunun Kayzer'i şu sözleri söylemiştir: "Yeryüzüne dağılmış bulanan üç yüz milyon Müslüman, Alman **imparatoru-**

nun ebediyen kendilerinin dostu kalacağına emin olabilirler."

Gösterinin bu bölümü, Selâhaddin'in kendisinde ne denli az bir kalıcı etki yarattıysa, Müslüman dünyasında da o denli geçici bir etki uyandırmış ve o vakit bu sözleri işiten Alman bilginleri başlarını iki yana sallamışlardır. Fakat şimdi bu demeç birdenbire öne çıktı: Grothe de Becker de onu yorumluyorlar; Türklere bu sözler öyle etkin bir biçimde anımsatılıyor ki, Nâzım Bey Alman sefirine çektiği söylevde onu alıntılıyor, Sultan da beyannamesinde ondan çok kereler eleştirilip düzeltilmiş, zaten de pek eskimiş olan nüfus sayılarını ödünç almak yanlışını yapıyor.

Bu yakınlara kadar, Becker "bilgisizlikten ötürü... Almanya tarafından bu Halife unvanının vurgulanmasını yanlış saymış"tır; fakat şimdi Prens von Bulow'un *Deutschland unter Wilhelm II.* adlı yapıtındaki açıklamaları okuyunca, onda "bilinçli bir Alman İslâm politikası"nın ilk güçlü anlatımını ve "Alman politikasının, başından beri İslâmı uluslararası bir etken olarak hesaba kattığı"nın kanıtını sevinçle keşfetmektedir. Becker'in bilgin vicdanı, bu "ihtida'dan ve Hilâfetin uluslararası politikanın etkenlerinden biri olduğunu savunmaktan, bu İslâm politikasının groteskliğini hiç de hissetmişe benzemeyen Grothe'ninki kadar rahat değildir. Herhalûkârda, Becker Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkiye **dair** bir kanısını dile getirmiş sayılmak istememekte, böyle bir ilişkinin varolduğunu belirtmekle kendisini sınırlamakta; ancak bir olgu olarak, Avrupalı ulusların milyonlarca hoşnutsuz Müslüman uyruğunun kurtuluşlarını Türkiye'den beklediklerini ve Almanya için, bu ruh halinden yararlanmanın vakti geldiğini söylemektedir.

1 Doğrusu, siyasal dostluğa pek uygun düşen bir sıfat.

Kurtuluşu Türkiye'den beklemek! Martin Hartmann'ın daha bu yakınlarda, "Avrupa'dan İslâm-Türk egemenliğinin dışlanması tamamlanıyor" ve Türkiye'ye "çoktan vesayet altına alınacağı tehdidine bulunulmalıydı" yahut "böylelikle günün birinde zaten olacak olan, yalnızca daha çabuk meydana gelecektir: ölüm halindeki Türklüğün elinden siyasal iktidarın alınması" sözleriyle anlattığı, Becker'in kendisinin henüz birkaç yıl önce, ancak Hilâfet fikri ya büsbütün terkedilir ya da mümkün olduğunca az vurgulanırsa gerçekleşebileceğini ileri sürdüğü, çağdaş bir uygar devlete dönüştürülebilmek için Almanya'nın enerjik yönetimi altında yeniden yaratılması gereken Türkiye'den kurtuluşu beklemek!

Nasıl oluyor da, Türkiye'nin yakın zamanlara kadar saçma diye bir yana itilmiş olanı yapabileceği düşünülüyor; kısa bir süre önce kesin bir yıkım kaynağı diye düşünülen bir şeyi nasıl oluyor da şimdi Türkiye'ye yararlı sayarak salık veriyorlar? *Ultimatum des Panislamismus'xmda,* Hartmann Türk-İtalyan çatışmasına bir din savaşı niteliği vermek isteyen kışkırtıcıları fena halde haşlarken, aynı zamanda Almanya'nın hal-i hazırdaki İslâm dünyasının ölmüş Orta Çağlara özgü bağnazlığını diriltme girişimi hakkında, tasarlanabilecek en keskin eleştiriyi de yapmıştır. O zaman pek haklı olarak, "Türkiye ancak, Tanrı beni dostlarımdan korusun diye haykırabilir" demişti. En iyi dostunun şimdi onu din savaşına kışkırtması ve Almanya'ya karşı savaşırken tutsak düşen Müslümanları, siyasal-dinsel bir hidayet-ettirme tedavisine tâbi tutsun diye ona teslim etmesi durumunda, Türkiye ne diye haykırmamalı ki?

Biz bütün bunları, ancak bir zamanlar uygar dünya dediğimiz nesnenin düşünsel havasında bile, hayıflanılası denge bozulmasına yorabiliriz. Çünkü normal zamanlarda, Almanların genellikle insanlık için bir ayıp ve Türkiye için bir felâket sayılacak müthiş bir saçmalığın Almanya Hilâl'in arkasın-

da ya da yanında yer alır almaz, iyi ve salık verilmeye değer hale gelebileceğini sindiremeyecek kadar aklı başında ve makul olduklarını biliyoruz. Şimdiki korkunç olaylardan birçoğunun nasıl sonuçlanacağını bilmiyoruz; ama ben şurasını bugünden kesinlikle öngörebiliyorum ki,' çok geçmeden, Hilâfet ve kutsal savaşla yapılan menfur oyuna karşı Almanya'da da öfkeli tepkiler yükseldiğini yansıtan birçok Alman yazısı okuyacağız.

Olgular itiraz kaldırmayan dillerini hızla konuşacakları için, geniş çaplı bir Müslüman din savaşını tutuşturma, böylelikle de uluslararası ilişkilerde sonu gelmez kargaşalar yaratma girişiminin ne kadar basan şansı olduğunu şimdiden kestirmeye kalkmak riskli olurdu. Hartmann, daha önceleri, bu olanağı tam bir inanışla reddetmişti:"... çeşitli İslâm gruplan alınacak ortak önlemleri görüşmek üzere bir araya gelir gelmez, iki yüz milyon Müslüman arasındaki çok büyük etnik, ekonomik ve düşünsel eğilim ayrılıklan, hemen kendilerini gösterecektir." Önceleri, "İslâm dayanışması bir hayalettir diyen Becker ise şimdi şunlan söylüyor: "Pek çok şeyi ortaya çıkaran ve karara bağlayan büyük savaş, sık sık tartışılan İslâmm uluslarası dayanışmasının gerçek bir etken mi yoksa bir yanılgı mı olduğunun kanıtını da getirecektir."

Almanya eğer şimdiki "İslâm politikası"nda ısrar ederse, Müslüman kamuoyunun önünde, bu politikanın kökenlerinin tarihini ve yeniden yaratdmış Sultan-Halife'nin Almanya'nın vassali **durumuna** getiren ilişkiyi serimlemek için her şeyi yapılacağı kesindir. Fakat kendisi inançsız bir Komutanın altında duran bir Müminler Komütanı'na karşı, başka bakımlardan bu komediye aldanabilecek olan eski usûl Müslümanlann dahi ciddi itirazlan olacaktır. Osmanlı sultanlarının hak iddialannın başlıca dayanağı *kendi* kılıçlanydı; yoksa, inançsız bir "müttefik'in buyruğu ile çekilecek ve kınına sokulacak bir kılıç değil.

Ne mutlu ki, bizim Hollanda Hindistanı'mızın Müslüman nüfusu açısından endişelenmemiz gerekmiyor. Onlar Türk İmparatorluğu'nun varolduğu bir dönemde, ama Türkiye farkına bile varmadan Müslüman olmuşlar ve Hilâl'le hiç bir temasta bulunmamışlardır. Rûm Sultanı dedikleri, İstanbul'un Büyük Efendisi onlar için hep bir efsane yaratığı olarak kalmıştır. Hiç kuşkusuz, Panislâm fikri Doğu Hindistan adalar topluluğuna da sızmış, ama elverişli bir ortam bulamamıştır. Geniş aşağı sınıflar kitlesi hiç etkilenmemiştir; yukarı sınıfların çoğunluğunun da, bu siyasal-dinsel aldatmaca ve saçmalık karışımına karşı tam bir bağışıklığı vardır. Bu bağışıklığın durmadan yayılacağına güvenebiliriz. Çünkü Almanya, yukarda betimlenen gösterişlerle "bilinçli İslâm politikası" na daha yeni başlamıştır; oysa tarihin bizim korumamıza emanet ettiği yerli nüfus için bilinçli eğitim politikamız çok daha önce başlatıldı ve bunun karşısında, Halifelik de, kutsal savaş da, öteki Orta Çağ kötülükleri de, ne mutlu ki büsbütün güçsüzdür. Eğer biz Müslümanlarımıza yüzyıllardır tanıdığımız tam dinsel özgürlük güvencesine sıkı sıkıya bağlı kalır ve aynı zamanda da, eğitim politikamızı gittikçe hızlanan bir tempoyla sürdürürsek, şimdi tarihte ilk kez "made in Germany" damgası ile dolaşıma sokulan belirli "düşünsel silâhlar" dan hiç korkmamız gerekmeyecektir. Yine de, tüm insanlık yararına, Almanya'nın yeni ürününü çok geçmeden piyasadan çekeceğini umuyoruz.

İslâmm kutsal savaşı, birçok kere belirttiğim gibi, Müslüman dünyasının bile geliştikçe terkettiği, iyiden iyiye Orta Çağlara özgü bir kurumdur. Ama bu kurumun özelliklerinden birine içtenlikle hayran olabiliriz: Müslüman topluluğunun ortak üyelerine karşı Kutsal savaş yapılması, İslâm hukukunca kesinlikle yasaklanmıştır. Topluluk üyeliğinin, bu yaşamdan

sonrası hakkında aynı dogma inancını paylaşanlarla, Müslümanlarla sınırlanması, Orta Çağlara özgüdür; fakat topluluk için çatışmanın günah sayılması, en yüksek bir toplumsal uygarlık için mükemmel bir temeldir ve çağdaş dünya için de hayli utanılacak bir ilkedir. Martin Hartmann'ın bu konudaki heyecanlı sözlerine kulak verelim: "Savaşın ilkece 'inançsızlar' denilen başka inançtakilere karşı dövüşmekle sınırlandığı İslâm'ın telsine, Hıristiyan dünyasında hiç kimse aynı inancın üyelerine karşı savaşmazlık etmez ve burada Sevi kilisesinin hizmetkârları, sık sık, yurtseverlik adına, Kutsal Kitab'ı inkâr etmekte herkesten ileri giderler; oysa bu, beşinci buyruğun [Komşunun malına göz koymayacaksın!] da çiğnenilmesidir, Komşunu kendin kadar seveceksin diyen buyruğun da."

Gerçekten, ilâhî hukukun mutlak hükmünü sağlamak için, İslâm'da yalnızca aynı topluluk üyelerine tanınan, tam siyasal varolma hakkı üstündeki Orta Çağlardan kalma sınırlamayı kaldırmak ve topluluk kavramını bütün dünyayı kapsayacak biçimde genişletmek gerekir. Mutlak dünya-barışını, uyruk, koruma altında halk ya da bağlaşık sıfatıyla Müslümanları olan çağdaş devletlere, onları ve aynı zamanda da kendilerini, bu yüksek insan toplumun anlayışına göre eğitmek gibi güzel bir ödev düşüyor; yoksa kendi bencil çıkarları uğruna, onları gerisin geriye, terketmek üzere oldukları, Orta Çağların dinsel nefret yollarına yöneltmek değil.

NTTT

İttihat ve Terakki Cemiyeti
332 senesi Kongresi müzakeratıyla
bu babta yazılan makalâtı muhtevi risaledir
İstanbul-Tanin Matbaası
1332

[İç Kapak]

KORRESPONDENZBLÄTT DER NACHRICHTENSTELLE FÜR DEN ORIENT
DRITTER JAHRGANG, NUMMER 2 BERLIN W 50. TAUENTZIENSTR. 19a
SONDERBEILAGE ZU NR. 1 DES III. JAHRGANGES (HALBMONATSAUSGABE)

Entwicklung und Fortschritt der Türkei

Bericht des Generalrates der Partei „Einheit und Fortschritt" auf dem Parteikongreß in Konstantinopel vom 28. September bis 5. Oktober 1916.

Meine Herren! Die Periode, die seit dem Zusammentritt unseres letzten Kongresses verflossen ist, ist reich an großen Ereignissen gewesen sowohl was uns selbst anbetrifft als auch die Menschheit. Sie wissen, daß wir infolge der Tatsache, daß sich unter der Türkischen Flagge auch viele andere Völker befinden, zu unserem Schaden aufgefordert wurden, die Waffen zu ergreifen. Unser letzter Kongreß hat sich mit der Erneuerung und Reorganisation unserer militärischen Hilfsquellen befaßt, die zur Befestigung der Existenz unseres Reiches dienen sollten. Zur selben Zeit, als nach dem Auseinandergehen des Kongresses unsere politische Partei, erfüllt von den Grundsätzen, welche diese Versammlung angenommen hatte, ihre Organisation ohne Zeitverlust beendigte, machte sich unsere Regierung ohnefalls an die Arbeit, eine bewaffnete Macht zu schaffen, die dem Ausland Achtung einflößen mußte, und in der Zivilverwaltung Kolonnen ohne Aufsicht, um im ganzen Vertrauen zu erwecken.

Die Serben aber, berauscht durch die ihnen zuteil gewordenen Erfolge, die sie im Balkankrieg errungen hatten, hörten nicht auf, unter dem Vorwand, nationale Interessen zu schützen, sich mit gefährlichen Umtrieben abzugeben.

Diese unstatthaften und verbrecherischen Machenschaften hetzten schließlich die Mächte des entgegengesetzten Konzerts aufeinander, die während vieler Jahre unaufhörlich gerüstet hatten und zwar einzig und allein zum Zwecke der Aufrechterhaltung des Weltfriedens.

Nachdem der Weltfriede einmal gestört war, bot Europa einen erschreckenden Anblick. In der Voraussetzung, daß die Türkei als Beherrscherin der Meerengen, der Schlüssel zum Schwarzen und zum Mittelländischen Meer, dem absichtlichen oder unabsichtlichen Einbruch der einen oder der anderen Gruppe der Kriegführenden ausgesetzt sein würde, hielt es die Kaiserliche Regierung für notwendig, eine bewaffnete Neutralität zu beobachten, und sah sich infolgedessen gezwungen, die allgemeine Mobilisierung anzuordnen. Entschlossen, alle Kräfte und Hilfsquellen der Nation auszunützen zum Schutze der Unabhängigkeit und der Lebensinteressen des Landes in diesem Kampf ohnegleichen in der Weltgeschichte, begann die Regierung ihre Vorbereitungen, mit denen sie die allgemeine Wehrpflicht beschloß. Infolge der intensiven Vorbereitungen, mit denen so Regierung und Nation beschäftigt waren, wurde der Zusammentritt unseres Kongresses, der wie jedes Jahr auch im Jahre 1330 zur gleichen Zeit stattfinden sollte, auf ein späteres Datum verschoben.

England legte seine Hand auf die Privatvermögen, deren Raub uns so große Opfer gekostet hatte, auf die wir so große Hoffnungen setzten zur Verteidigung unserer Meere und unserer ausgedehnten Küsten, die mit anderen Worten eine Garantie boten für unsere Sicherheit und unsere Unabhängigkeit. Im Augenblick, als die ganze Nation diesen räuberischen Akt Englands nur zu bitter empfand, stellte uns Deutschland, das seit einiger Zeit in unaufhörlicher Arbeit eine aufrichtige Freundschaft mit uns errichtete, zwei seiner Panzerschiffe zur vollen Verfügung und erzeugte durch dieses wertvolle Zeichen freundschaftlicher Gesinnung ein Gefühl unserer Dankbarkeit.

Wenn wir auf die Lage unseres Landes zu jener Zeit einen kurzen Blick werfen, so bemerken wir, daß zwar das Osmanische Reich die Form eines unabhängigen Staates hatte, in Wirklichkeit aber unter die Vormundschaft der Mächte geraten und, was seine wichtigsten Hoheitsrechte betraf, dem Gutdünken dieser Mächte preisgegeben war.

Rußland habe seit seiner Gründung sich zum Ziel seiner Politik die Eroberung unseres Landes gesetzt, um sich einen Ausgang in das Mittelmeer zu verschaffen. Ein großes Stück unserer Gebiete hatte Rußland schon besetzt, indem es eine hundertjährige Schwäche unserer Verwaltung ausnützte, und es war auch sehr wohl darauf bedacht, daß es schließlich sein Ziel erreichte, indem es unter fortwährend unter irgendwelchen Vorwänden den Krieg erklärte. Die Mächte, die nach dem Krieg 1854 am Kongreß von Paris teilgenommen hatten, waren sich darüber klar, daß die rasche Ausdehnung Rußlands für das politische Gleichgewicht Europas allzu gefährlich war. Insbesondere betrachtete England diese Ausdehnung als verhängnisvoll für seine persönlichen Interessen. So haben denn auch die Mächte dem Vertrag die sogenannten Kapitulationen einen Passus eingefügt, nach

Alman Dogu Haberleri Dairesi Haber Bülteni'nin Onbej Günde Bir Cikan Dergisinin III. Yil, 2. Sayismm Özel Ekinde (Ekim 1916) vayimlanan, kongrede okunmu§ Meclis-i Umumi raporu sevirisinin ilk sayfasi.

(3) İT Umumî Kongresi Eylülün 15'inci Perşembe günü ba-de'z-zuhr ikide Nuruosmaniye Klübünde reis-i umumî Sait Halim Paşa Hazretlerinin riyasetleri altında içtimâ eylemiştir. Kongrenin küşadını müteakip Merkez-i Umumî raporu kıraat edildikten sonra intihabata başlanmış ve Kongrenin reis-i evvelliğine Sait Halim Paşa Hazretleriyle riyaset-i saniyelere Talât ve Mithat Şükrü Beyefendiler intihap edildikten sonra evvelâ üç kâtip ve bilâhare Kongrenin tetkik ve iştigal eyleyeceği mesaile göre lâzım gelen encümenler intihap olunmuştur. Müteakiben Pazar günü sabahleyin 10'da içtimâ ile İT Nizamnamesinde icrası teklif olunan tadilât müzakere edilmek üzere saat 5'e çeyrek kala celseye nihayet verilmiştir.

Kongrenin ilk içtimâında kıraat olunan Meclis - i Umumî raporu:

Muhterem Efendiler,

Son kongremizin tarih-i akdiyle bugünkü içtimâ arasında geçen zaman gerek bize, gerek beşeriyete taallûku itibariyle pek azîm hadisata cilvegâh olmuştur. Malûmunuzdur ki, Rusya devletinin himaye ve teşvikiyle Balkanlarda aleyhimize oynanan facia üzerine devletin hakk-ı bekasını kâfil(4) bilcümle menabi-i hayatiyemizi tecdit ve tensik azmiyle 329 kongremize hitam verdikten sonra fırka-i siyasiyemiz kongrece kabul olunan esasat dairesinde müstacelen teşkilâtını itmam ettiği gibi heyet-i hükümetimiz dahi haricen calib-i hürmet bir kuvve-i askeriye, dahilen müstevcib-i emniyet ıslahat-ı mülkiye vücuda getirmek üzere işe başlamış idi. Fakat Balkan

Harbi'nde kazandıkları muvaffakiyat-ı seria ile sermest~i gurur olan Sırplılar amâl-i milliyet bahanesiyle elden tabancayı bırakmayarak serbazâne harekâtta devam ettiklerinden Avrupa Konserine dahil devletlerin müsalemet-i umumiye namına her gün mütezayid bir gayretle iddihar ettikleri barut ve dinamit mahzenlerini ateşlemişlerdir. Müsalemet-ı âmme bu suretle bozulup vaziyat-ı düveliye muhib ve müthiş bir şekil alınca Ak ve Kara Denizlerin anahtarı elimizde olmak hasebiyle muharip zümrelerin iltizamî ve gayr-i iltizamî izâcâtına maruz kalacağımızı düşünerek hükûmet-i seniye müsellâh bitaraflığı zaruri addiyle umumî seferberliği ilâna mecbur olmuş ve cihanda bir misli mesbuk olmayan bu mücadele-i uzmâ içinde mûdafaa-i istiklâl ve menafi için milletin haiz olduğu bilumum kuwa ve kabiliyata müracaata karar verdiğinden mükellefiyet-i âmmeyi tatbik suretiyle istihzarata başlamıştır. İşte 330 senesinde akdi lâzım gelen kongre, hükümet ve milletin bu istihzarat ile meşgul olduğu bir zamana tesadüf etmekle bizzarure tehir edilmiştir.

Büyük denizlerimizi ve uzun sahillerimizi müdafaayı, yani emniyet, huzur ve istiklâlimizi zâmin olacağı için pek büyük ümidler rabt ve pek büyük fedakârlıklar ihtiyar ettiğimiz zırhlılarımızın İngiltere devleti tarafından vaziyed edilmek suretiyle gasbından mütevellid infial-i umumî devam(5) ettiği bir sırada Almanya devleti bir müddetten beri tesisini iltizam ettiği münasebat-ı samimaneye ilâveten iki zırhlısını hükûmet-i seniyenin emir ve hizmetine bittevdi kıymetdar bir cemile izhar etmiş olmakla kalplerimizde unutulmaz bir hiss-i şükran uyandırmıştır.

Devletimizin o zamanki ahvaline bir nazar-ı atf edersek görülür ki, devlet-i Osmaniye şeklen haiz-i istiklâl olduğu halde, hakikatte vesayet-i düveliye altına girmiş ve hukuk-u hükümranîsinden en mühimlerini ecanibin keyif ve hevesine tevdi etmeye mecbur olmuş idi.

Rusya imparatorluğu tarih-i tesisinden beri Akdeniz'e mahreç tedarik etmek üzere memleketimizi istilâyı kendine gaye-i siyaset ittihaz ettiğinden asırlardan beri devam eden zaaf-ı idaremizden bilistifade arazimizden pek çoğunu eline geçirmiş ve mütevaliyen icad ettiği vesail-i harb ile gaye-i emeline vasıl olmakta teehhür etmeyeceği meczum bulunmuş idi. İşte 1277 senesi Rusya harbini müteakip Paris Kongresi'ne iştirak eden devletler Rusya'nın seyr-i serî ile ittisâını Avrupa muvazene-i siyasiyesi ve bilhassa İngiltere devleti kendi menafi-i hususiyesi için muzır görerek bu kongrede münakid muahedenameye devlet-i Osmaniye'nin "tamamiyet-i mülkiyesini" taht-ı zımane aldıklarını dere ile vesayet-i müşterekeyi tesis eyledikleri halde, 93 harbinde ne Rusya'nın elimizden tekrar arazi almasına ne de memleketimizin parçalanmasına mümanaat etmişlerdir.

Berlin muahedenamesiyle teyit olunan bu vesayet keyfiyeti devletimizi bir acz-i siyasî altına vaz' ederek tasarrufat-ı siyasiyemizde hürriyet-i ef alimizi selb etmiş ve 313 Yunan harbinde binlerce evlâd-ı vatanın kanı pahasına aldığımız araziyi iadeye cebr edildiğimiz gibi, 328 Balkan(6) harbi ilân olunur olunmaz, Avrupa kabineleri "galip ve mağluba bir karış yer kazanmak veya kaybetmek yok" düsturuyla ilân-ı tantana ve tahakküm ettikleri halde, Londra sulh konferansı müzakeratını mümkün olduğu kadar aleyhimize intaç eylemek arzusundan feragat etmemişlerdi.

Filhakika İngiltere'nin hakkımızdaki an'anevî himayetkârlığından artık eser görülmüyordu. Esasen böyle bir himayetkârlık ne mevcut idi, ne de mevcut olabilirdi. Bu bazı siyasî ricallerimizin kendilerini aldatmak için icat ettikleri bir serap idi. İngiltere taht-ı esaretinde bulundurduğu, semerat-ı bazusuyla mütenaim olduğu, tâbir-i diğerle kanlarını emerek büyüdüğü yüz milyonlarca İslâmm ümid-i necat, meş'al-i istikbal olduğuna itikad ettiklerini bildiği hilâfet-i İs-

lâmiyenin iktisab-ı şevket ve kudret etmesine bittabi taraftar olamazdı. Diğer taraftan Rusya'nın Boğazlara sahip ve Akdeniz'e nazil olarak Hindistan tarik-i bahriyesine hâkim olmasını da istemezdi. Onun istediği, Boğazların bekçisi zayıf bir hilâfet idi. Fakat son zamanlarda Almanya'nın dembedem terakki ve **teali** eden kudret ve faaliyet-i iktisadiyesi bazar-ı ahz ve **itadan** el ve ayak çektirmeye başladığı zaman Rusların top ve tüfek avazesiyle istilâ etmelerinden korktuğu müstemlekelerinin ve belki Britanya adalarının Alman sanat ve fenni, Alman zekâ ve faaliyeti tarafından sessizce teshir edilmekte olduğunu görerek birdenbire tebdil-i siyasetle bu müthiş" müstevliye karşı Ruslarla uyuşmayı cana minnet bilmiş ve hülâsası İngilterece Boğazların ve Basra Körfezi'nin hall-i mülkiyetinden ibaret olan Şark Meselesini ikiye bölerek Basra Körfezi'yle hinterlandını kendisine mal edinip Rusya'nın Boğaz üzerindeki hakkını kabulde muztar kalmıştır. (7) Bu iki hasm-ı canın itilâfi İngiltere'nin Boğazların siyaseti efsanesine bu suretle hatime çektiği için artık Boğazlarda Türklerin bekçiliğine de lüzum kalmadığından Londra konferansında kabinelerin bâlâda zikrettiğimiz meşhur sözleri ihtar edildikçe "Veyl mağlûplara!" nidası en ziyade İngiliz ağızlarından yükselmiş idi.

Hasılı bizim için galibiyet memnu, mağlubiyet meşru idi; yer almak haram, yer vermek tabiî idi. Herkes bizi hırpalıyacak, bizim kimseye ses çıkarmaya haddimiz olmayacak idi.

Avrupa Konseri, bize siyaset-i hariciyece menfur bir öksüz muamelesi yaptıktan başka, hain ve vicdansız vasiler gibi elimizdeki mala da göz dikerek memleketimizi âtiyen parçalanmak üzere menatık-ı nüfuza ayırmışlar ve bu mıntıkalarda hukuk-u hâkimiyetimizin cereyan-ı tabiîsine haylulet etmişlerdi.

Mahmut Şevket Paşa merhum kabinesi büyük bir himmet ve safvetle memleketi ihyaya azmettiği ve en evvel hal-i

muallâkiyette kalmış olan mesaili hâl için teşebbüsat-ı siyasiyyede bulunduğu zaman, İngiltere Irak'ta ve Basra Körfezi havzasında şimendifer temdidi, nehirlerde seyrüsefer icrası, maden işletilmesi gibi, bir devletin umur-u dahiliyyesinden ad olunan hukukun birçoğunu uhdesinde takrir ettirmeye ve Dicle ve F,ırat üzerinde bir İngiliz idaresi tesisine sâî olmak suretiyle muzmerat-ı siyasiyyesini açığa vurmaktan çekinmemiş idi.

Berlin muahedenamesiyle mesail-i düveliyye meyanına ithal edilmiş olan Vilâyat-ı Şarkiyye Islahatı keyfiyetine nihayet vermek üzere, bu vilâyatın ahvâl-i dahiliyesi hakkındaki azviyyat ve tahrikatı, vesile-i maişet ittihaz(8) eden komitecilerin en ziyade yüz bulduğu İngiltere'den müfettişler celbi zımnında vâki olan teşebbüsat-ı hususiyyemizi Rusya devleti bir mesele-i siyasiyye rengine sokarak vilâyat-ı mezkûrede muhtariyet esaslarını ihzar edecek birçok tekliflerle ortaya atılmış ve devleti bu teşebbüsten dönülemeyecek bir hale koyduğu gibi, celp olunacak mütfettişlerin intihab-ı şahsiyetleri için kendisine bir hak teminine de muvaffak olmuş idi. Rusya devleti Adana'ya kadar kendisine mmtıka-yı nüfuz itibar ettiği vilâyat-ı şarkiyyeden devletçe mutasavver olan Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri dahilinde nihayet bulacak şimendifer hatları imtiyazatı için vuku bulan müzakerata müdahale ile devletin muhafaza-yı memlekete ait olarak kabul ettiği esasatı akîm bıraktırmıştır. Rusya devleti Almanya'dan celb ettiğimiz heyet-i ıslahiyye-yi askeriyyeyi de istediğimiz gibi istihdama muhalefet etmiş ve askerlikçe husule getirmeye azmettiğimiz terakkiyata hail olmak istemiştir. Fransa her istikrazı müteakip nakten veya siyaseten bir menfaat cerrini iltizam ederek zebunküşlükten vazgeçmediği gibi, kendisine daire-yi nüfuz ittihaz ettiği Suriye ve Filistin havalisinde müessesatını mütemadiyyen tezyit ve Fransız lisanını ta'mim ederek oralarını Fransızlaştırmağa ve ahali-i mahalliyeyi envai me-

vaid ile iğfal ve teşci ederek huzur ve sükunu ihlâle sâî bulunmuştur.

Trablus Harbi'nden sonra İtalya dahi ahden iadesine mecbur olduğu adalardan çıkmadığı gibi, Antalya havalisini benimseyerek malâyutak tekâlif serdine cür'etyap olmuş ve ahvâl-i umumiyyeden bilistifade bazı imtiyazat dahi almış idi. Balkan Harbi'ni müteakip Anadolu'nun taksimi için bugünkü İtilâf devletlerinde görülen istical ve asabiyet memleketin(9) başında büyük bir felâketin dolaşmakta olduğunu hissettirecek derecede idi. Memleketimiz hakkındaki enzar-ı siyasiyye bu merkezde olmakla beraber, bazı imtiyazat da var idi ki, hiçbir devletle münasebet-i hasene tesisine imkân bırakmıyordu. Kapitülasyon namı altında teksif edilen bu imtiyazatın esasları devr-i şevketimizin ihsanı olduğu halde, asren ba'de asrin suistimal edilerek ahdî birer hak olmak gibi kasden yanlış telâkkilere uğratılmış ve bu telâkkiyat yüzünden her gün her devletle bir mes'ele tahaddüs ederek devletin mevcudiyeti lâyenkat'i sarsılmıştır. Avrupa ile münasebat-ı umumiyemizin fevkalâde tevessü ettiği bir devrede devletlerle her dakika bir ihtilâf önünde bulunmaktan daha elim bir hal tasavvur olunabilir mi? Ecnebilere karşı mahkemelerimiz istiklâlinden mahrum, ecnebilerin alâkadar bulunduğu menabi-i maliyeden istifademiz ma'dum idi. Ecnebiler keyfemayeşa müessasat ihdasıyla buraların sefarethaneler gibi haric-ez memleket imtiyazına mazhar bulunduruyorlar, gümrüklerimize, mâlî kanunlarımıza, madenlerimizin işletilmesine inkişaf ve terakkimiz aleyhine olarak her an müdahale ediyorlardı, bunlar kâfi gelmiyormuş gibi, açtıkları mekteplerde teb'amızı ihtilâl ve iftirak hisleriyle, emelleriyle beslemekten fariğ olmuyorlardı.

Avrupa Konseri inhilâle uğradığı zaman hükümetin birinci işi artık devlet-i aliyeyi sâha-ı siyasiyatta her sayyada hedef olur bir av gibi telâkki edilmekten ve dahilen hakk-ı sal-

tanata vesile-i taarruz olan, haricen münasebat-ı siyasiyyesine her an iras-ı halel etmek mahiyetinde bulunan kuyuttan kurtarmak olmuş ve bu maksatla kapitülasyonları ilga ettiği gibi, hin-i hacette maksad-ı meşruunu müdafaa için istimal edeceği kuvay-ı umumiyye-yi hayatiyyesini cem' ve muayeneye karar vermiştir.

(10) İşte münhasıran emniyet-i dahiliyye ve hariciyyemizi halelden vikaye ve hiçbir devlet hakkında reva görülmesi caiz olmayan müdahalât-ı mütehakkimane ve istiklâlşikâneden istihlâs maksadıyla çalıştığımız sırada İngiliz donanması Boğaz'ı keserek gelip giden gemilerimiz üzerinde şiddetli bir murakabe tesis etmek suretiyle tecavüzat ve tahrikata başladığı gibi, Rusya donanması da ma'lûm olan tarzda bab-ı muhasamayı açtığından cism-i devlete bir maraz-ı bîaman gibi yerleşmiş olan vesayet-i düveliyyeden kurtulmak zamanının **hulul** ettiğine hükmolunarak şeref ve haysiyet-i devleti muhafazaten Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleriyle bilittifak 330 senesi Teşrinievveli içinde müstaînen betevfikahitealî Harb-i Umumîye iştirak ettik.

Hukuk-u meşruamızı müdafaa için seyl-i seyf-i cihat ettiğimizden avn ve inayet- bârî her taraftan bize zahir olarak kuvve-i bahriyemiz Karadeniz'de Rus donanmasını mükerıen hırpaladığı ve Çanakkale'de münferit, fakat emsali nâmesbuk kahramanlar ibraz ettiği gibi ordulanmız dahi Çanakkale'de, Irak'ta, İran'da, düşmanların kuvay-ı cesimesini kahr ü tedmir ve pek şanlı ga'biyetler istihsal etmişler ve el'an Kafkas, Irak, Mısır cephelerinde ve Galiçya, Dobruca saha-i harblerinde vatanlannı ve vatanlarının menafimi kahramanca müdafaa etmekte bulunmuşlardır. Harbin birinci senesinde şanlı Alman ve Avusturya ordularından yedikleri darabat-ı şedide altında serşemleşen düşmanlarımız hem efkâr-ı umumiye üzerinde müessir olacak sehl ü ser'i muzafferiyet iktisap etmek hem de Rusya'ya cephane ve malzeme-i

harbiyye yetiştirmek emeliyle kuvve-i bahriye ve berriyeleriyle Çanakkale'ye yüklendikleri zaman birkaç gün içinde İstanbul'a geleceklerini ve mevcudiyetimize hatme çekeceklerini zan etmişlerdi. Halbuki karşılannda(11) Allanma rabt-ı kalp eden, Peygamber-i zîşanının ruhaniyetine istinat eyleyen, Padişahı uğruna canını fedadan çekinmeyen zinde ve fedakâr bir Osmanlı ordusu bulunca, daha ziyade şaşırmış ve sekiz buçuk ay beyhude taarruzlarla yüzbinlerce insan telef ettikten sonra ric'at-ı kahkariyye ile çekilip gitmiştir. Bu melhame-i kübranın zaman-ı cereyanı gibi pek buhranlı bir ana müsadif olan 331 senesi kongresinin dahi tehiri zaruri görülmüştür.

Yine bu sırada Bulgaristan devletini daire-i ittifakımıza almak için bazı hudut tashihatına muvafakat edilmiştir ki, bu fedakârlığımız merkezî müttefiklerimizle hutut-u muvasalatımızın açılmasını temin ettiği gibi, Fransız ve İngilizlerin Selâniğe tasallutu ve Romanya'nın aleyhimize harbe girmesi, fedakârlığımızın derece-i isabetini isbata kâfi görülmüştür.

Bu istihlâs mücadelâtında anasır-ı Osmaniyyenin mâlen ve bedenen gösterdikleri fedakârlıklar her türlü hamiyet-i vatanperveranenin fevkinde cedir-i takdir ve sitayiştir. Bununla beraber, maalesef beyana mecburuz ki, bazı harp mıntıkalarında bir takım ahali levazım-ı hamiyete münafi harekâta tasaddiden çekinmemişler ve haklarında icabat-ı harbiyeden olan muamelat-ı şediyeyi celp ve davet eylemişlerdir.

Rus hükümeti, devlet-i Osmaniyeyi parçalamak siyasetini, Şarktaki Hıristiyanlan himaye perdesi altında icra ve takip ettiğinden, Berlin muahedenamesine Ermeniler hakkında himayetkârane bir madde ilâve ettirmiş idi. Ermenilerin hal ve âtisi maddesi bu suretle sahne-yi siyasete çıkınca Ruslar ve İngilizler ayrı ayn maksatlarla bunu devletin başında bir gaile-i daime halinde besleyip büyütmek istediler. Ruslar zamanı gelince(12) Ermeni meselesini vesile-i harp ittihaz

edip siyaset-i istilâcûyanelerine devam edecekler, İngilizler de müstakil bir Ermenistan vücuda getirerek Rusların Irak ve İskenderun'a yaklaşmalarını men' eyleyeceklerdi. Her iki devletin Ermeni sakin olan vilayetlerimizdeki konsolosları bu maksatlarla Ermeni münevverlerini tahrik ve Ermeni ahaliyi teslih için hatır ve hayale sığmayan desaisi tatbik ettiler. Konsoloslar her yerde mensup oldukları devletin yalnız menafi-i ticariyyesini temin ile mütevaggil gayr-i siyasî birer memur oldukları halde, bizde kapitülasyonlar dolayısıyla adeta sefir hüküm ve mahiyetinde bulunduklarından, muameleleri, meskenleri hükümetin nazar-ı tecessüsünden masun kalıyordu. Bu suretle izlal ve tahrikte maaziyadetin serbest bulunan konsoloslann mesâisi muhtelif zamanlarda ve muhtelif yerlerde semeredâr olarak büyük küçük kıyamlar vuku bulmuş ise de, Ruslann tahrikatiyle serzede-i zuhur olan iğtişaşlarda İngilizler muhalif kaldıklarına ve İngilizlerin eser-i tahrikatı olanları Ruslar nazar-ı hoşnudî ile görmediklerine binaen, devlet bu kıyamları suhuletle teskine muvaffak olabilmiştir. Nihayet, devre-i inkılâp **hulul** ederek Ermeni komitelerinin de zahiren arzu ettikleri meşrutiyet-i idare teeessüs ettiği cihetle, ihtilâl teşkilâtının idamesine hiçbir lüzum kalmamak icap ederken, bilâkis komiteler yeni yeni namlarla taaddüt ve teşkilâta tevessü edilmiş ve Balkan Harbi'nde Avrupa'ya bir heyet-i murahhasa izamıyla Ermeni istiklâlini istihsal çarelerine tevessül eylemiştir. Altı yüz sene mal ve canlarına ve her türlü mukaddesatına nigehban olduğumuz bu unsurun devletin en buhranlı zamanında bir gaile-i siyasiyye ihdas etmesi bizlerin bihakkın infialini celp etmek iktiza ederken terbiye-i diniyye ve fitriyyemizin şevkiyle bu fazihayı birkaç sebükmağzm eseri add ederek kendilerini(13) yine vatandaşlık seviyesine indirmemiş, bilâkis mecalis-i mahalliyeye temsil-i nisbî ile âzâ göndermeleri gibi cemileler izhar etmiş idik. Ancak seferberliğin ilânı üzerine bazı Ermeni gençleri Osmanlı sancağı altında toplanacakları yerde, hudutlardan veya Mısır ve

Bulgaristan ve Romanya'dan Rusya'ya geçerek gönüllü sıfatıyla Rus ordularına veya Rusya'nın teçhiz ettiği Ermeni çetelerine ittihak ettikleri gibi, Taşnak, Hınçak, Ramgavar, Reforme Hınçak komitelerinin aralarındaki ihtilâfatı terk ile müttehiden biliçtima' devlet-i aliyyenin harbe müdahelesi halinde vukuatın alacağı şekle intizar eylemeyi ve Ordu-yu Hümayun muzaffer olduğu takdirde cephe-i harbin arkasındaki kasabatta iğtişaşlar, katliamlar, yangınlar ika' ve Ermeni askerleri silâhlarıyla firara bitteşvik bunlardan çeteler teşkil eyleyerek ordularımızın hatt-ı ricatını kat' etmeyi taht-ı karara aldıkları sübut bulmasına ve Ecmiyazin Katogigosunun Rusya İmparatorunu "Ermeni hâmisi" unvanıyla takdis ederek katogigosluk makamının ceride-i resmiyyesi olan "Ararat" mecmuasının 1914 tarihli Ağustos nüshasında bilumum Ermenilerin mâlen ve bedenen Rus ordulanna muavenete mecbur olduğuna dair bir emirname-i ruhanî neşretmesine ve Ordu-yu Hümayundaki Ermeni askerlerin silâhlarıyla firarları tekessür ederek mukarrerat-ı vakıanın faaliyeti baş göstermesine binaen hükûmet-i seniyece tedabir-i ihtiyatiyeye tevessül edilmekle beraber yine Ermeni ekseriyetinin bu tesvilâta kapılmayacakları hakkındaki kanaatler tezelzüle uğramamış idi.

Fakat vukuat mürettep bir plâna tevfikan bervech-i âti teakup etti:

1- Rusya'ya ilân-ı harp eder etmez, çete rüesasından Antranik ile Erzurum mebusu Karagin Pastırmacıyan "Armengaro" Ermeni(14) gönülleriyle Bayezıt hududunu geçerek hudut mıntıkasmdaki köyleri harap ve ahali-yi İslâmiyyeyi katliâm ettiler.

2- 1330 senesi Şubatı iptidasında Ermeni Çeteleri Hizan'da asker celbi için gönderilen müfrezelerimize istimal-i silâh ettiler. Van Bitlis tarikini tutarak telgraf hatlarını kestiler. Sevk olunan müfrezelerle haftalarca muharebe ettiler.

. Muş'ta jandarmalara ateş edildi. Kümes kariyesinde Akan nahiyesi müdürünün bulunduğu haneyi ateşleyerek müdürü dokuz askerle şehit ettiler. Muş'ta Arak manastırında tahaşşüt eden çeteler jandarma müfreze kumandanıyla maiyetindeki jandarmaları şehit ettiler.

3-16 Şubatta asker firarîleriyle çeteler Zeytun'da daire-i hükümeti, cephaneyi bastılar, silâhları yağma ettiler, telgraf hatlarını kestiler, memurlan ve İslâm ailelerini katle kıyam eylediler. Kıyamı teskine giden müfrezeye istimal-i silâh ederek birtakımını şehit ettiler.

... 4-Yine Şubatta Kayseri'nin Develi kasabasında Amerika'dan yeni avdet etmiş Kegork Hamparsumyan'ın evinde bir bomba iştial etti. Edilen taharriyatta Ermeni mezarlığında, Ermeni mekteplerinde doksanı mütecaviz memeli ve fitilli bombalar, yüzlerce Manliher, Mavzer, gaz tenekeleriyle barut, Fransızca, Rusça, Ermenice şifre miftahlan, vesaik-i ihtilâliyye, çetelerin vezaifini mübeyyin yetmiş maddelik talimatname, birçok evrak-ı muhabere bulundu. Derdest edilen maznunlar bu vesait-i harbiyyeyi Ermeni istiklâli için hazırladıklarını bîperva itiraf ettiler.

(15) 5- 11 Mart 331 tarihinde beşyüz müsellâh eşkiya Zeytun'un Tekke manastırında içtima' ederek üzerlerine gönderilen müfreze ile müsademe ve jandarma kumandası Süleyman Efendi ile maiyetindeki jandarmaları şehit ettiler.

6- Adana'da, Dörtyol'da, İskenderun civarında düşman donanmaları tarafından casusluk etmek, şimendiferi tahrip eylemek üzere sahile çıkarılıp ellerindeki talimatname ile derdest edilenler Osmanlı Ermenileri idi.

7- Yine Martta Van'ın Tımar nahiyesi merkezinde tadat-ı ağnam esnasında Ermeniler memurîn-i hükümete istimal-i silâh ettiler. Derhal bini mütecaviz müsellâh eşkiya toplandı. İsyan Gevaş, Şıtak kazalarına sirayet etti. Asiler hutut-u telgrafiyyeyi kestiler. Tertip ettikleri pusularla jandarmaları, Gevaş kadısını şehit ettiler.

8- İsyan müteakiben Van'a sirayet etti. İslâm hanelerine, Bank-ı Osmanî, Düyun-u Umumiyye, Reji, Posta ve Telgraf binalarına bombalar atıldı, şehre ateş verildi. 7 Nisanda mavzer; bomba, el humbaralarıyla müsellâh olan eşkiyanın adedi ikibin beşyüzü tecavüz etti. Van kalesinde kapanmış olan asker ve ahali-yi İslâmiye Nisan nihayetine kadar şehri müdafaa ettiler. Şehir eşkiya eline düşer düşmez, derhal Ermeni hükûmet-i muvakkatesi ilân olundu. Van, Bitlis civarında eşkiya siperlerinin içinde Rus ve Fransız şapkaları elde edildi.

9-12 Nisanda silâh taharriyatı esnasında nefs-i Diyarbekir'de altmış dinamit bombası, kutularla dinamit kapsülleri, müteaddit ve cesim kutular derununda dinamit barutları, pekçok Mavzer,(16) Manliher, Şnayder tüfekleri, kiliselerde, mekteplerde binlerce asker firarisi bulundu.

10- Sivas vilâyetinde Kafkas Ordusu'nun hatt-ı ricatini tehdit için otuz bin kişilik bir kuvvet cem' ve tehşidine çalışıldığı itirafat ile **sabit** oldu. Sivas'ta, Su Şehri'nde, Merzifon'da, Amasya'da elde edilen bombalar, mahsusen imâl ettirilmiş jandarma elbisesi, asker boruları, pek çok esliha-yı memnua bunu teyit ettiği gibi, Su Şehri civarında Erzurum'a giden asker kafilelerine mükerreren vuku bulan taarruzlar da isyana mukaddeme teşkil etti.

11- 12 Haziranda silâh taharrisi esnasında Karahisar-ı Şarkî Ermenileri isyan ederek şehri ateşe verdiler. Sekizyüz âsi kaleye tahassun ile askerden, ahaliden, jandarma ve polisten birçoklarını şehit ettiler. Jandarma kumandanı da şüheda meyanında idi.

12- Yine silâh taharrileri esnasında, İzmit'te Bahçecik'te, Adapazarı'nda yüzlerce bomba ve esliha-yı memnua, Armişe manastırında ruhbana mahsus mektepte fevkalade kuvve-i tahribiyyeyi haiz müteaddit bombalar, birçok küçük bomba ve silâh zuhur etti.

13- Hüdavendigâr vilâyetinde dahi birçok yerlerde bomba ve silâh zuhur ettiği gibi, müsellâh çeteler istirahat-ı âmmeyi ihlâle başladdar.

14- Maraş'ta beşyüz kişilik çete efradı Fındıcık kariyesinde muntazam siperler yaparak üzerlerine sevk olunan kuvve-i askeriyeye mukavemet ve taarruz eylediler; birçok şehit verdirdiler.

15- Bu sıralarda Ankara'nın Boğazlıyan kazasında kuvvetli Ermeni çeteleri ahaliye ve askere tecavüz etti.

(17)16- Aynı tarzda Urfa'da da Ermeniler silâh-ı isyana sarıldılar.

İşte bu ahvâl ve vekayi Rus hududundaki ordularımızın emniyetini selb ettiği ve kuvve-i müdafaası olmayan iaşe menzilleriyle kafilelerini taht-ı tehdide düşürdüğü ve hadisat-ı isyaniyyenin biraz daha tevessüü ordularımızın mağlubiyetini intaç etmek gibi cidden endişe-âver bir şekil aldığı cihetle ordularımızı iki ateş arasında bulunmaktan tahlis için bilûmum Ermenilerin menatık-ı harbiyyeden ve menzil ve şimendifer hatları civarından uzaklaştırılmasına mecburiyet hasıl olmuştur.

Bu nakil esnasında bazı ifratkârane harekât vuku bulduğu mesmu' olduğundan tahkikat icrası için muhtelif hey'at-ı teftişiyye gönderilmiş ve sevk olunanların emlâk ve arazisinin sui istimale uğramamasını teminen kanun-u mahsus yapılmıştır. Bu kanuna tevfikan teşkil olunan komisyonlar emval-i metrukeyi sebt-i defter etmektedirler.

Şayan-ı teessür bulunan ahvâl-i dahiliyyeden biri de, Suriye ve Hicaz'da mütekevvin hadisattır. Suriye vak'ası ötedenberi Fransız nakit ve terbiyesiyle perverişyab olmuş birkaç sebükmağzın Suriye istiklâli namına harekât-ı ihtilâliyye tertibatına kıyamından ibaret olup bunun mukaddematı Balkan Harbi esnasında Beyrut'ta ıslahat meclisleri, Paris'te Fransa'nın himayesiyle kongreler akdi gibi ef ale tasaddi suretiyle

tezahür etmiş **idi.** Beynelislâm tefrika ihdas eden bu ef'alin tedabir-i hasene ittihazıyla o vakit önü alınmış ise de, devlet harbe girdikten sonra bu tertibatın **failleri** fırsatın **hulul** ettiği zu'muyla faaliyete geçmek üzere Fransa ile muhaberata kıyam ettiklerinden, muhakemelerinin icrası için Divan-ı harbe teslim edilmişler ve haklarında sâdır olan hükümler mucibince cezay-ı(18) sezalarını bulmuşlardır. Bu meselenin teferruatıyla elde edilen vesaiki mübeyyin Dördüncü Ordu-yu Hümayunca neşr olunan risale enzar-ı âmmeye vaz' olunmuştur.

Hicaz hadisesine gelince, kıblegâh-ı İslâm olan Mekke-i mükerremede ihdas olunan bu fitne cidden hainâne ve mehinânedir. Şerif Hüseyin emaretin evlâdiyete kalbinden maada bilcümle mütalebatına gösterilen muvafakate rağmen, livay-ı isyana sarılmaktan tehaşi etmemiştir. İngiliz nakit ve tahrikiyle vuku bulduğuna şüphe olmayan bu tuğyana millet-i İslâmiyyenin kesr-i ittihadındaki mehaziri takdir eden birçok zî-nüfuz meşayih-i urban iştirak etmelerinden ve Hicaz valisi elyevm kuvve-i askeriyesiyle Taif'te bulunmakta olduğundan mevsimin ân-ı müsaidinde merkumun cezay-ı mayelikini bulacağında şüphemiz yoktur.

Harbin ilânından sonra tahaddüs eden mesail-i müşkilenin birini de İstanbul'un iaşesi keyfiyeti teşkil etmiştir. Ekseriyet-i halk için maişetin esası ekmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-yı aslîye harbin ilcaatından olan galay-ı is'ardan kurtarmak ümniyesiyle Emanet bu mesele ile ciddi bir suretle iştigal etmeğe başlamış ise de, ahval-ı harbiyenin ihdas ettiği esbab-ı muhtelife dolayısıyla buhran def edilemediğinden bir hey'et-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedviri İstanbul hey'et-i merkeziyyesine havale edilmiştir. Hey'etin deruhte ettiği bu müşkil vazifeyi takdire lâyık bir surette ifa ettikten başka, Anadolu'daki müstahsilleri muhtekirlerin elinden kurtarmış ve mahsulâtı değer fiyatından fazlaya müba-

yaa ederek zürram iktisab-ı servet etmesine delâlet etmiştir. Şehremaneti ekmeğe altmış para narh vaz' ettiği ve buğdayın mübayaa(19) ve tahnı fiyatıyla bir narh arasında iki üç para fark tahassül eylediği cihetle hey'et-i mezkûre bu farkı sermaye ittihaz ederek sair muamelât-ı ticariyyeye tevessül etmiş ve bu sayede elde ettiği para ile elyevm biri Millî Mahsulât, diğeri Kantariyye ve üçüncüsü Ekmekçiler Şirketi namıyla üç mühim müessese-i iktisadiyye vücuda getirmişti. İşbu hey'et-i müteşebbise bu husus hakkındaki mesâisini ve muamelâtım mübeyyin olmak üzere hey'et-i âliyelerine bir mecmua takdim edecektir. .

Harbin ikinci senesinde İstanbul iaşe mes'elesiyle Şehremaneti bizzat mütevaggil olduğu gibi, işbu üçüncü senede dahi memleketin iaşesini taht-ı intizama almak üzere bir iaşe komisyonu yapmış ve vazife ve selâhiyeti kanun-u mahsus ile tayin olunmuştur. Harb seneleri icraat-ı mühimme için bir devre-i intizar olmak lâzım gelirken, memleketimizde bilâkis pek mühim terakkiyat ve tekemmülâta masdar olmuştur.

Alman hey'et-i ıslahiyye-yi askeriyyesinin himmet ve muavenetiyle te,şkilât-ı askeriyyemizi ikmale muvaffak olduğumuz gibi, bedel-i nakdînin tahdidi ve mükellefiyet-i askeriyenin teşmili sayesinde azami yedi sekiz yüzbini geçmeyeceği zann olunan kuva-yı askeriyyemiz üç milyondan ziyadeye is'al edilmiş ve ihtiyat zabiti ve küçük zabit yetiştirmek usulünde icra edilen tadilât ile zabitan kadrolarımız her vakitten ziyade kesb-i mükemmeliyyet etmiştir. Genç ve faal zabit ve kumandanlarımızın hizmeti sayesinde, askerimizin talim ve terbiyesi ve kuwe-i maneviyyesi o dereceye is'ad edilmiştir ki Avrupa'nın en büyük ordularına karşı memleketi galibâne müdafaaya muvaffakiyet ve düşmanlarla döğüşmek için en mükemmel ordulan(n) yanında ahz-ı mevki etmeğe liyakat kesbetmişlerdir. Bu münasebetle memleketimizi vatan-ı sâ-

ni ittihaz ve terakkiyat-ı (20)askerîmize şayan-ı takdir hidemaü sebk eden von der Golç (Goltz) Paşanın namını zikretmeyi bir vazife-i kadirşinası add ederiz. Askerlerimiz harp meydanlarında hamaset-i kahramanâneleriyle mağrur hasımlarımıza nasıl baş eğdirmişler ise, ibraz ettikleri terbiye-i medeniyye ile de asırlardan beri medenî geçinen düşmanlarımızı kendilerine meftun ve takdirhân eylemişlerdir.

Askerlerimiz düşmandan mukabele bilmisil görmeyeceğini bildiği halde en şiddetli ve hiddetli melhamelerden sonra dahi düşmanın meydan-ı harbte serilen yaralılarına muavenetini, ele geçen esirlerine şefkatini esirgememek gibi ulvî fıtratlar ibrazından beri durmamıştır. Kendisine tevcih-i silâh edenlere arslanlar gibi saldırmak, elinde silâh olmayanlara hasm-ı canı dahi olsa taarruz etmemek Müslüman ve Türk hamaseti, Müslümanlığın ve Türklüğün ulüvv-ü cenabı mukteziyatındandır. Ümid olunur ki, Harb-i Umumî bu hakikati Türkleri medeniyete bigânelikle itham eden bütün akvama ilâm eder.

Müttefiklerimizle harekât-ı askerriyyede olduğu gibi münasebat-ı siyasiyyece dahi bir ittihat ve ittifak-ı tam içindeyiz. Bu ittihat ve ittifakın semaratındandır ki, Almanya ile muamelât-ı mütakabile ve mütesaviye esası üzerine bir konsolosluk mukavelenamesi, iade-i mücrimine, müzaheret-i adliyeye, ikamet-i teb'aya ait üç mühim mukavelename imza etmek üzere bulunuyoruz. Diğer müttefiklerimizle ve badessulh düvel-i saire ile akdi derkâr olan bu kabîl muahedata esas teşkil etmesi tabiî bulunan mukavelât-ı mezbure hukuk-u beyneddüvel kavaid-i mer'iyyesine tevfikan vücuda getirilerek kapitülasyon heyulası bu suretle de hedm edilmiş olduğundan, bu muvaffakiyet fırkamız için(21) büyük bir şeref ve mefharet add olunmak lâzım gelir. Harbiye Nezareti hurb cephelerine yaramayan mükellefini umur-u nâfiada istihdam etmek tarikini ihtiyar ettiğinden bu sayede birçok yollar

tamir veya yemden yollar küşad olunduğu gibi, Ankara'dan Sivas'a kadar bir şimendifer hattı inşasına başlamış ve Hicaz hattını Kudüs'ten itibaren Mısır hududuna doğru temdit ile ikmalini kuvve-yi karibeye getirmiştir. Hicaz hattının Medine-i münevre ile Mekke arasının bu sırada inşası dahi karar altına alınmıştır.

Teşkilât-ı adliyyemizin nevakis ve nekayisini tetkik ve ıslah etmek üzere Adliye Nezaretine bir Alman müşavir celp olunduğu gibi, kavanin-i medeniyyemizini ihtiyac-ı asra göre ikmali maksadıyla müteaddit komisyonlar teşkil edilmiştir. Almanların hassa-i tensikiyyesinden istifade emeliyle diğer bazı nezaretler için de müşavirler getirilmiş veya getirilmekte bulunmuştur.

Memleketimizde düvel-i muhasama müessesatından olan Limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya Demiryolları ve İstinye Dokları mukavelenameleri ahkâmına tevfikan hükümetçe mubayaa edilerek müessesat-ı milliyye meyanına ithal olunmuşlardır.

Meskûkamızca altın ve gümüş esasları câri ve her yerde bunlann kıymetleri arasındaki nisbet mütefavit olduğundan yalnız altın kuruş esası üzerine meskukat tevhit ve kısmen usul-ü himayeye müstenit gümrük tarifesi mevki-i tatbike vaz' olunmuştur.

Bilumum mekâtibin programlan terbiye-yi diniyye ve milliyye esası üzerine tensik ve mekteplerin adedi teksir edildiği gibi, Darülfünun ıslah ve tevsi' olarak birçok dersler için Alman müderrisler celp olunmuş ve terbiye-i inâsa ehemmiyet-i mahsusa verilerek ana mekteplerinden bed'(22) ile iptidaî ve talî ve alî inâs mekâtibi küşad edilmiş ve İstanbul Darülmuallimîn ve Darülmuallimatı tevsi' ve vilâyatta da Darülmuallimatların küşadına mübaşeret kılınmıştır. Harb sahnelerinde müdafaa-i vatan uğrunda can veren askerlerimizin evladıyla Balkan Felâketinde kimsesiz kalmış veya pederleri

meydan-ı harbe gidip de bakacak bir karine gayr-ı mâlik bulunmuş çocuklara melce' ve mahall-i terbiye olmak üzere İstanbul'da ve taşrada Darüleytamlar tesis olunarak onbeşbini mütecaviz çocuk hem sefaletten tahlis, hem nimet-i marifet ve san'atla teçhiz edilmekle bulunmuştur. İlân-ı harb ile düvel-i muhasameye ait mekâtib kamilen ilga olunarak binalarına vaz'iyed edilmiş ve düvel-i saire mekâtib-i ecnebiyyesi dahi mekâtib-i hususiyye muamelesine tâbi kılınmıştır. İslâm ve Türk âsâr ve müessesatının tatbik ve tedvini için tetkik encümeni, imlâ ve lisan kavaidimizin şekl-i mazbutiyete ifrağı zımnında, imlâ ve sarf encümenleri teşkil olunmuş ve bir taraftan bu encümenlerin ve Darülfünundan fakültelerin neşr ettikleri mecmualarla diğer taraftan telif ve tercüme ettirilen âsâr-ı müfidenin tab' ve neşriyle kütüphane-i irfanımızın iktisab-ı servet etmesine çalışılmakta bulunmuştur.

Hey'et-i içtimaiyyemizin müterakkib olduğu fert, aile, cemaat iktisatlarını bir merkez-i vahdet etrafında toplayan ve bunların yekdiğerleriyle tesanüdünü temin ve idare eden millî iktisadın teessüs ve inkişafına ait tedabir ile iştigal ve Harb-i Umumînin kuvve-i istihsaliyyeyi tenkis eden netayiciyle mücadele olunmuştur. Geniş ve mühim bir muhit-i sınaî vücuda getirmek üzere memleketimizin sanayi-i hâzırasım tetkik ve istatistiğini tanzim için bir Macar mütehassısı celb olunup İstanbul'dan işe başlattırılmış ve tedrisat-ı(23) sınaiyye müfettişi olarak getirilen diğer bir Macar mütehassısı marifetiyle sanayi mektebi erbab-ı hırfet ve san'ata rehberlik edebilecek teşkilâta mazhar edilmiştir. Masnuatımızı, mezruatımızı dahilî ve haricî müşterilerimize tanıttırmak için bir sanayi müzesiyle bir ziraat müzesi tesisine iptidar edilmiştir.

Ticaret sahasına günden güne tezayüt eden şirketlerin teşekkül ve sermayeleri himaye ve teşvik edildiği gibi, ecnebi şirketlerin murakabesi ve esas muamelelerinin Türkçe ile cereyanı temin olunmuş ve teşkilât-ı iktisadiyemizde temin-i

vahdet için mülhakatta iktisat müdüriyetleri ihdas edilmiştir.

Muamelât-ı iktisadiyyemizi arzu ettiğimiz gayeye is'al edecek bir iktisadiyyat meclisi derdest-i teşkil bulunmuştur. Madenlerimizin işletilmesinde intizam ve mazbutiyyet teminine hasr-ı mesâi edilerek sanayimizin inkişafına elzem olan krom ve linyit ve bağcılık ziraatında ve levazım-ı harbiyyede mevki-i mühimi haiz olan kükürt madenlerinden hâl—i harbte menafi-i azîme istihsal olunduğu gibi Keçiborlu'da cesim bir kükürt fabrikası derdest-i tesis bulunmuştur.

Ormanlarımızdan hadd-i azamî istifadenin temini zımnında Avusturya'dan mütehassıslar ve hey'etler celb edilmiş ve ormanlarımızı tahripten vikaye için fidan tohumlukları vücuda getirilmiştir.

Islah ve teksir-i hayvanata ait tedabire tevessül edilip cins hayvanat depolan tezyit olunduğu gibi serum ve aşı ihzar eden müesseseler ikmâl olunmuş ve halkı hayvan beslemeğe teşvik için tab' ettirilen risaleler meccanen tevzi edilmiştir.

(24) Umur-u ziraiyye ile fevkalade iştigal olunarak ziraat makineleri celb ve tevzi olunduğu gibi, müstevli bir hale gelen çekirge âfeti ile mücadele edilerek teşkilât-ı mahsusa yapılmış bu teşkilâtın başına bir ecnebi mütehasıs ikame olunmuştur ki, ittihaz olunan tedabirin bu sene fevaidini hadd-i gayeye is'al edeceğimizi ümit etmekteyiz. Geçen sene halkın tehvin-i ihtiyacı için üç milyon kilo tohumluk, 330 bin lira muavenet-i nakdiyye gönderilmiştir. Mûessesat-ı ziraiyyemizin ıslahı için bir Macar mütehasıs celb edilmiştir. Islahat ve icraat-ı vakıanın temin-i istikran için sanayiye, ticaret borsalanna, sanayi ve ticaret odalanna, meadinimizin işletilmesine, kooperatiflere ait yedi kanun lâyihası ihzar ve müteaddit nizamnameler tanzim edilmiş ve sanayi, ziraat, orman, baytar mekteplerinin programlan ihtiyaca göre ikmal ve tevsi'

olunmuş ve bu mesleklerde yetişmek üzere Macaristan'a, Almanya'ya kırk üç talebe izam kılınmıştır.

Ziraat Bankası'nın mahsulât üzerine ikraz muamelesi yapması kanun ile temin olunduğu gibi, haşarat, emraz-ı nebatiyye, tohum laboratuvarlan tesisine iptidar edilmiştir. Hâl-ı harb ihtiyacı tazyik ettiği cihetle, ihracatı ihtiyaç ile tevzin edebilmek üzere ihracat komisyonu yapılmış ve emr-i iaşede müşkilâta düşülmesine meydan kalmaması için mükellefiyet-i ziraiyye usulü ihdas ve kanuna rabt kılınmıştır.

329 Kongresi'nde kabul olunan programın 3, 4, 5, 16, 25, 26, 30, 34, 40, 43, 47, 48'inci maddelerindeki esasat kesb-i kanuniyyet ettiğinden programımızdan çıkarılmak lâzım gelmiştir.

(25) Meşihat-ı celilenin teşkilât-ı hâzırası ahkâm-ı din-i mübînin neşri, itikadatın tashihi, memurîn-i diniyyenin teksir ve tensiki, cevami ve mesacidin ihtiyacata göre tezyin ve tanzimi, millet-i İslâmiyyenin makam-ı hilâfetle rabıtalarının teşyidi gibi hususat-ı diniyye ile tevaggula müsait olmadığına ve makam-ı müşarüleyhaca esas vazife bunlar olmak lâzım gelip icray-ı kaza ve idare-i emval-i eytam gibi vezaif-i munzamadan tearrisi mukteziyat-ı meşihattan idüğüne binaen, biri mehakim-i şer'iyyenin hey'etiyle Adliye Nezaretine rabt edilmesine, diğeri meşihat-ı ûlyanın tarifat-ı mebsuta dairesinde teşkilât ve vezaifine dair iki maddenin programa ithali teklif edilmiştir. Maamafih muahedat ve kanun-u mahsus mucibince meşihat-ı İslâmiyyeye ait olan ilâmatm makam-ı müşarüleyhaca tetkiki kemafissabık devam edecektir.

Terbiye-i iptidaiyyede temin-i vahdet en tabiî bir kaide olduğu cihetle, Evkaf Nezareti tarafından mekâtib-i umumiyye kuşat ve idaresi bu kaideye münafi add olunarak Evkaf mekâtibinin Maarif Nezareti'ne devri teklif edilmiştir.

İdare-i mülkiyye teşkilâtınca elyevm mevcut olan dereca-

tı mesalih-i âmmenin hüsn-ü temşiyyetinde matlup olan sürati temine mâni olduğundan bu derecatın ikiye tenzilini ve bir veya birkaç köyden ibaret olmak üzere şahsiyet-i maneviyyeyi haiz nevahi teşkilini mübîn bir madde dahi teklif edilmiştir. Gerek bu mevaddın gerek nizamname maddelerinden tâdili teklif olunanların tetkik ve kabulü hey'et-i celilelerinin himmet ve gayretine vabeste bulunmuştur. ,

, (26) Harb-i hâzır esnasında İttilâf devletleri istihsal-i maksat için en bayağı vesaite, en çirkin isnadata müracaattan hâli kalmamışlar ve milletlerin en celi hukuk ve mukaddesatına tecavüzden çekinmemişlerdir. Yunanistan'ın fecaat-ı hâli ve memleketimizi ihtilâl ve inhilâl içinde gösteren İngiliz ve Fransız matbuatının makalâtı ve maatteessüf hâlâ içimizde eksik olmayan satılmış hainlerin ifsadatı sözümüzün en bariz misalleridir. Cenab-ı Hakka bin şükür ve mahmidettir ki, hükûmet-i seniyenin basiret ve cüreti Yunanistan'ın giriftar olduğu felâketten bizi esirgemiş ve milletin akıl ve fetaneti ifsadat-ı vakıayı semeresiz bırakmıştır. Almanya'yı açlıkla, bizi dahilî tefrikalarla teslim-i silâha mecbur etmek isteyen düşmanlarımızı Almanlar büyük bir kanaat ve intizam-ı taayyüşle nasıl meyus ettilerse, bizim de bu kongrede göstereceğimiz ittihad-ı efkâr ile onları hâl—i nevmidîye iîka etmemizi temenni ederim. Milletler vesait-i hasise ve sefileye müracaatla değil, hak ve adle tevessül ederek nâil-i zafer olurlar. Onlar bu gizli ve kirli yollarda dolaşırken, bizim ve müttefiklerimizin hak ve adli rehber ittihaz eden parlak süngülerimizin galibiyet-i kat'iyyeyi ibraz edeceğinden şüphem yoktur.

Evvelki kongreden bugüne kadar geçen fasılada dest-i ecel rüfekay-ı mesaîmizden, ihvan-ı inkılâbımızdan bir takımını içimizden aldı. Merkez-i Umumî âzasından fâzıl-ı muhterem Emr[ull]ah Efendi fücceten vâsıl-ı rahmet ve rahman oldu. Âteşin zekâ ve nâtıkasıyla fikr-i hürriyeti memleketin her köşesinde tanin-endaz eden büyük Naci ile müfettişleri-

mizden Tahir, Kâtib-i mes'ulümüz Doktor Emin Haydar, murahhaslarımızdan Âsim Beyler harp sahalarında vatan uğruna feda-yı can ettiler. Mücahidîn-i inkılâptan Hafız Hakkı Paşa, Faik Paşa ve Karabineli Bekir Bey Rus cephe-yi harbinde, Süleyman Askerî(27) Bey Irak'ta kumanda ettikleri orduların başında hayatlarına takdim eyledikleri vatanlarının selâmeti için şerbet-i şehadeti nûş ettiler. Vatana nezr-i hayat etmiş olan İsmail Mahir Efendi yetimlerin, şehitzadelerin kalplerine teselliyetsâz olmakla meşgul iken ansızın kutb-u rahmete revan oldu. Milletin tarihine Çanakkale, Irak zaferlerini, Süveyş, Kafkas, İran seferlerini kanlarıyla yazan, Karadeniz'in, Boğazlar'ın, Marmara'mn sakin derinliklerinde yattıkça kütüphane-i hamasiyatımızı mevcat-ı fahr ve gurur ile dolduran daha nice nice şehidanımız vardır ki, ulviyetleri, vatanperverlikleri birer birer tadat olunmak lâzım gelse ciltlerle eser vücuda gelir. Bu kahramanlarımızın ruh-u pür-fütuhlan cennet-i âlâda sair oldukça yad-i cemilleri ensal-i hâzıra ve müstakbelemizin kalplerinde, fikirlerinde birer meş'al-i şükran olarak parlayacaktır. Cenab-ı Hak nasibe-i hayatlarını şan ve şerefle itmam eden bu şüheday-ı harb ve cihada rahmetini ganî ve evlât ve ıyâllerine tevfikini refik etsin. Elyevm harb meydanlarında din ve vatan ve Padişah uğruna feda-yı cana müheyya olan guzat-ı mübeccelemize şanlı zaferler ve selâmetler temenni ederek söze hitam verir, kongreyi kuşat eylerim.

(28) Kongrenin ikinci içtimâi Eylülün 18'inci Pazar günü kable'z-zeval saat 11'de reis-i sâni Talât Beyefendinin riyaseti altında in'ikat ederek tadil olunacak Nizamname maddelerinin heyet-i umumiyesi hakkında müzakere cereyan etmiştir.

Üçüncü içtimâ Eylülün 19'uncu Pazartesi günü bade'z—zeval saat 2'de vuku' bularak Nizamname tadilâtı Encümenin teklifi veçhile bervech-i âti takarrür edilmiştir.

' Nizamnamenin **dördüncü maddesi.** "İT Fırkası bir reis-i umumînin taht-ı idaresinde müteşekkil bir Meclis-i Umumî tarafından idare olunur. Meclis-i mezkûr fırkanın gerek teşkilât-ı hariciyesini ve gerek teşkilât-ı teşriiyesini idare eder. Meclis-i Umumî nammâ teşkilât-ı hariciyeyi idare etmek üzere bir kâtib-i umumînin riyaseti altında müctemi bir Merkez-i Umumî ve teşkilât-ı teşriiyeyi idare etmek için de bir Vekil-i Umumî ve onun riyaseti altında âyân ve meb'usan'dan birer hey'et-i idare mevcuttur."

Nizamname'nin **beşinci maddesi:** "Meclis-i Umumî, âzây-ı tabiiye ve âzây-ı müntehabeden mürekkeptir. Âzây-ı tabiiye Merkez-i Umumî **azaları** ile kabinede bulunan fırkaya mensup azalardır. Âzây-ı müntehabesi Kongre tarafından her sene hey'et-i teşriiye meyanmdan intihap edilecek beş zattır."

(29) **Altıncı madde:** "Meclis-i Umumî on beş günde bir kere muntazaman vakt-i muayyende içtimâ eder. Merkez-i Umumî ve Reis-i Umumî veya Reis-i Umumî tarafından gösterilecek lüzum üzerine fevkalâde olarak toplanır."

Sekizinci madde: "Vekil-i Umumî Fırkaya ve hey'et-i idaresine riyaset ve Fırka hey'et-i teşriiyesinin intizamını temin eder ve icap eden izahat ve irşadatta bulunur. Fırkanın Âyân ve Meb'usan meclislerindeki âzası tarafından her sene yedişer zattan mürekkep bir idare hey'eti intihap olunur."

Onuncu madde: "Kongre evvelâ Reis-i Umumîyi, sani-

yen Kâtib-i Umumîyi, salisen dokuz kişiden mürekkep Merkez-i Umumî âzây-ı müntehabesini intihap eder. Merkez-i Umumî âzâlariyle Kâtib-i Umumî meb'us ve ayan olmıyacaktır."

Onbirinci madde: "Vekil-i Umumî, Reis-i Umumî tarafından intihap olunur."

Onyedinci maddenin fıkra-i âhir esi: "MecİlS-İ Millî için takarrür edecek namzedlerin intihabatında talimatname-i mahsus ahkâmına tevfikan icra-yı faaliyet edeceği gibi mecîis-i umumî-i vilâyet ile liva dahilindeki bilûmum belediye ve buna mümasil intihaplarda hey'et-i merkeziye ile bilistişare namzedlerini tayin eder." şeklinde tadil edilmiş ve

Yirminci maddeye: "Müteaddit muhabir bulunan kazada ser-muhabir ve bir muhabir bulunan kazada muhabir, yirminci maddede gösterilen vazife ve salâhiyeti haiz ve ikiden derde kadar azadan mürekkep bir hey'et-i idareye maliktir." fıkrası ilâve ve ayrıca

Ellibirinci madde olmak üzere: "Müfettiş ve kâtib-i mes'ullerin tayin ve azilleri bir talimata raptedilir ve işbu talimat Merkez-i Umumîce tanzim ve müfettiş ve kâtib-i mes'ullere tevdi olunur." suretinde bir madde tanzimine karar verilmiştir.

(30) Badehu ruznamede münderiç siyasî program müzakeresine geçilerek tadil ve ilâvesi teklif olunan mevaddın hey'et-i umumiyesi hakkında müzakere ve münakaşa cereyan etmiştir.

Dördüncü içtimâ Eylülün 20'nci Salı günü kabl-e'z-zeval saat 10'da in'ikat ederek siyasî program maddelerinin müzakeresi icra olunmuş ve bervech-i âti maddelerin programa ilâvesi takarrür etmiştir.

1- "Meşihat-ı İslâmiye teşkilâtının neşr-i diyanete ve ilâ—ya İslâmiyete bitamamiha hadim olacak surette tevsi ve istikmaline ve medarisin bu maksat dahilinde ıslâhına dair kanunname tanzimi teklif olunacaktır."

2- "Meşihat-ı İslâmiyenin vezaif-i diniyesine muktazi olup doğrudan doğruya idaresini deruhte edeceği medaris muhassesatının Evkaf Nezareti tarafından Meşihat-ı İslâmiyeye itası ve müessesat-ı diniyede müstahdem memurların Meşihat-ı müşarünileyhçe nasp ve azledilmesi zımnında kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır."

3- "Kuvve-i kazaiye münhasıran Adliye Nezaretine mevdudur; binaenaleyh bilcümle teşkilât-ı kazaiyenin Adliye Nezaretine rapt ve ilhakı için kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır."

4- "Memleketin şiddetle muhtaç olduğu etıbbanın bir an evvel yetiştirilmesi için mekâtib-i tıbbiyenin teksir ve tevsi ve ıslâhı ve memlekette nüfus-u umumiyeyi mahveden hastalıkların izalesi için bütçeye tahsisat-ı muktaziyenin vaz'ına tevessül edilecek ve umur-u sıhhiyeyi ciddî bir surette tevhid için kanunname tanzimi teklif olunacaktır."

5- "Teşkilât-ı mülkiye, adetleri tezyid edilmek üzere vilâyet ve kaza ve nahiye namları ile üç derece olacak ve nahiyeler şahsiyet-i(3J) hükmiyeyi haiz olmak üzere bir veya müteaddit karyelerden teşkil edilecektir.

Teşkilât-ı vilâyet kanunun tadilinde bazı vilâyetlerin ahval-i hususiyesi nazar-ı dikkate alınacaktır."

6- "Darülmuallimin ve Darülmuallimatlar ile bilûmum mekâtib-i tâliye muhassesatının devlet bütçesine nakli ve idarelerinin doğrudan doğruya Maarif Nezaretine raptı hakkında madde-i kanuniye tanzimi teklif olunacaktır."

7- "Vahdet-i idarenin temini için Evkaf Nezaretine merbut bulunan mekâtib-i umumiye, masarifi devlet bütçesinden tesviye olunmak üzere Maarif Nezaretine nakledilecektir.

Doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare olunan mekâtib-i vakfiye mekâtib-i hususiyeden madud olmağla bu hükümden müstesnadır."

Beşinci içtimâ Eylülün 22'nci Perşembe günü kabl-e'z—zeval saat on buçukta bilin'ikat geçen sene İstanbul'un iaşe meselesi hakkında izahat ita olunduktan sonra İstanbul hey'et-i merkeziyesinin **delaletiyle** teşekkül eden şirketlere ait tafsilât verilmiştir. İşbu şirketlerin teşkiline pişvalık eden hey'et-i müteşebbisiye tarafından ibraz okulan mesaî ve hidemat ile hasıl olan üçyüz bin lira raddesindeki temettü sermaye-i aslî olarak vaz' ve hariçten dere edilecek hissenin ilâvesiyle sermayesi bir milyon liralık bir banka teşkiline ve bu veçhile memlekette sanayi, ticaret ve ziraatın inkişafına hizmet edilmesine ve bankadan husule gelecek temettuun bir kısmımndabir emr-i hayra tahsisine karar verilmiş ve fakat işbu **ti**careti ifa edenler hasıl olan temettua iddiay-ı temellük etmediklerinden ve esasen işte kasd-ı ticaret bulunmadığından mevcut(32) nukut ve emvale kimse sahip olamayacağı cihetle şerait-i vakfiyesinin esası millî iktisadiyatın tevsi' ve ilâsı olmak ve teferruatı ve cihet-i şer'iyesi ayrıca tetkik edilmek ve vakıf muamelesinin suret-i ifasını tezekkür eylemek üzere Hacı ÂdiL Mithat Şükrü, Dr. Nâzım, Kemal ve **Ali** İhsan Beylerden mürekkep bir hey'et teşkil ve sermayenin vakf edilmesi tekarrür eylemiştir.

Müteakiben Haibiye Nâzın Paşa Hazretleri vaziyet-i harbiye hakkında izahat vererek muhtelif hudutlardaki vaziyat-ı haziranın mucib-i itminan ve emniyet olduğunu ve meşhut emarat, harbin lehimize olarak devam edeceğini müeyyit bulunduğunu söylemiştir. Badehu intihabat icrasına başlanmış, Sait Halim Paşa Hazretleri 158 rey ile reis-i umumîliğe, Mithat Şükrü Beyefendi 142 rey ile kâtib-i umumîliğe ve Hayri Efendi Hazretleriyle Hacı Âdil, Cahit, Cavit ve Atıf Beyefendiler meclis-i umumî âzâlıklarına, Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir, Eyüb Sabri, Ziya, Rıza, Dr. Rüsuhî, Kemal, Talât ve Hilmi Beyler merkez-i umumî âzâlıklanna intihap olunmuşlardır.

Kongre âzalarının hissiyat-ı tazim ve ihtiramkârîlerinin hakipây-i şahaneye arz ve takdimi reis-i umumî Paşa Hazretlerinden rica edilerek Kongre müzakeresine hitam verilmiştir.

(33) Kongrede ceryan eden müzekerat hakkında Tanin gazetesinde neşredilen makalât bervech-i âti iktibas edilmiştir:

(Tanin, 16 Eylül 1332)

I

İttihat ve Terakki Kongresi dün içtimâ etti. Meclis-i Umumî tarafından Kongreye arz edilen raporu kârilerimiz diğer tarafta okuyacaklardır. Balkan muharebelerini müteakip uzun uzadıya tetkikat ve tetebbuat üzerine teşkilâtını tevsi' ve tecdit eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, birkaç senelik tecrübe-i idarenin verdiği netayiç ile gerek teşkilât-ı dahiliyesinde, gerek siyasî programında pek mühim ıslahat kabul eylemiş ve bunları yaparken mümkün olduğu derecede ilmî bir hatt-ı hareket takibine dikkat etmişti. Balkan muharebesinin sonlarına kadar henüz siyasî inkılâbat gürültüleri içinde yaşamış olan Cemiyet, muharebeden sonra artık memlekette sakin ve sâkit bir faaliyet-i ilmiye ile çalışmak devrinin **hulul** ettiğini görmüş ve inkılâp devrinin daha ziyade devam etmesi lüzumunu takdir ederek teşkilâtında bü tarzda pek esaslı tadilât yapmış olduğu gibi siyasî programına da birkaç senelik tecrübelerden ettiği istifadelerle yeni ve mühim birçok esaslar ithal eylemişti. Bu suretle memleketimizde ilk defa olarak Avrupa'daki siyasî fırkalar şeklinde teşkilâta ve her suretle tetkik ve tetebbu mahsulü bir programa malik bir fırka-i siyasiye teşekkül etmiş bulunuyordu.

(34) Bu teşkilât ile işe başlayan Cemiyetin bütün programlarını şu düstur ile hülâsa etmek kabildir; memleketi maddeten ve manen kuvvetlendirmek, maddeten kuvvetlen-

dirmek için ordu ve bahriyemizin takviyesi, manen kuvvetlendirmek için de milletin seviye-i irfanının yükseltilmesi, teşkilât-ı içtimâiye ve siyasiyemizin ilim ve tecrübe esasları dairesinde tadil ve ıslahı lâzımdı. İşte İttihat ve Terakki, Balkan muharebesinden sonra büyük bir program ve hulûs ile bu vazifeyi duruhte etmiş ve pek az bir zaman zarfında bu programın ne kadar hayırlı ve mesut neticeler verebileceğini görecek deliller vücuda getirmişti. Fakat maateessüf Saray-Bosna cinayetinin tutuştuğu beynelmilel yangın bu faaliyetin muntazam ve usulî bir şekilde devamına mâni oldu.

İttihat ve Terakki Kongresi ne 330'da, ne de 331'de içtimâ edememiş, binaenaleyh fırka 329'dan beri cereyan eden vukuatın heyet-i umumiyesi hakkında düşünebilmek için ancak bu sene fırsat bulabilmiştir. Her iki sene kongresinin de içtimâ edememesi için mevcut olan sebepler ehemmiyetsiz değildir; birincide muharebe yeni başlamış olduğu için hummalı bir intizar devrinde bulunuyorduk; ikincide ise Çanakkale'de muharebe ile meşgul idik. Binaenaleyh ahvalin fevkalâde müphem ve meşkuk bulunduğu bir devirde Kongre akdine, bir takım nazariyat ile uğraşmaya vakit yoktu. Halbuki bu sene aynı vaziyette değiliz; devletin siyaseti taayyün etmiş, düşmanların Osmanlı saltanatını yıkmak için teşebbüs ettikleri bütün savletler bertaraf edilmiş ve nihayet harbin neticesi az çok bir vuzuh ve sarahatla ufukta irtisam eylemiştir. Aynı zamanda memleket muharebenin bidayetinden beri pek mühim (35) vukuat görmüş, bilhassa teşkilât-ı siyasiye ve içtimâiyemizde pek mesut inkılâplar vukua gelmiştir. Binaenaleyh bu sene daha fazla huzur ve emniyet içinde düşünmeğe vaktimiz olduğu gibi düşünülmesi lâzım gelen şeylerin miktarı da çoğalmıştı. İşte "İttihat ve Terakki'nin 332 senesi Umumî Kongresi bu gibi ahvâl ve şerait içinde içtimâ etmiştir.

Meclis-i Umumî namına okunan rapor, memleketin 329

Kongresinden beri geçirdiği safahatı ve gördüğü vukuatı pek mükemmel bir surette hülâsa ve izah etmiş olduğu için orada orada serd edilen mütalâan burada tekrar edecek değiliz. Zaten vukuatın takip ettiği teselsül-ü mantıkî istihracı lâzım gelen netayici kendi kendine göstermiş olduğu için bugün bu rapora dikkatle okuyan herkes kendisinin de aynı suretle düşündüğünü görecektir ki, bunu da milletin muayyen meseleler etrafında aynı suretle düşünmeye başladığını gösteren bir hadise suretinde telâkki edebiliriz. Burada yalnız şurasını söylemek isteriz ki, İttihat ve Terakki Kongresi bu seneki içtimâında hayat-ı siyasiye ve içtimâiyemize ait mühim esasat ile meşgul olacaktır. Ezcümle fırkanın siyasî programında icrası teklif edilen tadilât bu nokta-i nazardan büyük bir ehemmiyeti haiz bulunuyor. Bu mesail hakkındaki mütalâaümızı Kongrenin neticesine bırakarak şimdilik şu kadar söyleyeceğiz ki, İttihat ve Terakki memleketi gerek maddeten gerek manen mütemadiyen takviye etmek düsturuna şu fevkalâde hercümerc zamanında bile tamamen sadık kalmıştır; fiilhakika iki seneden fazla bir zamandan beri harp içinde bulunmamıza rağmen İttihat ve Terakki bir taraftan vatan müdafaası için sarfı lâzım gelen gayret ve fedakârlıkla (36) meşgul olduğu gibi arada bir takım mesail-i siyasiye ve içtimâiye hakkında tetkikat ve tetebuatta bulun mayı da unutmamış ve bir yandan yeniden yeniye yapılan tecarip ve tetebbuat ve diğer cihetten deyeni vukuatla tahaddüs eden ahvâl asla nazar-ı dikkatten kaçmamıştır. Binaenaleyh bu kadar meşgul bir zaman içinde bu kadar dikkat ve hulûs ile çalışmış olan İttihat ve Terakki'nin yeni kongresiyle memlekete daha büyük hizmetler ifasına muvaffak olmasını temenni etmekte hepimiz ittihat ederiz.

(Tanin, 22 Eylül 1332)

2

İttihat ve Terakki umumî kongresi müzakerâtının kısm-ı mühimmini bitirdi. İhtimal bugün ruznamede mevcut olan bütün işleri ikmal ettikten sonra dağılacaktır. Bu münasebetle biz de kongrenin tarz-ı mesâisi ve iştigal eylediği mesâil hakkında bazı izahat ve teşrihatta */açıklamalarda/* bulunmak istiyoruz; çünkü bu seneki kongre gerek tarz-ı faaliyeti, gerek iştigal eylediği mesâilin ehemmiyetleri itibarıyla cidden şâyân-ı dikkat bir sîmâ arz etmekte idi.

Malûm olduğu üzere bu gibi kongrelerin vazifeleri fiilî ve amelî olmaktan ziyade ilmîdir. Her kongre, her yeni ictimâında evvelâ evvelki sene veya senelpre ait faaliyetin bir bilançosunu yapar, programa nazaran faaliyetin nasıl bir cereyan takib etmiş olduğunu gösteren bu bilançoyu tetkik ettikten sonra edineceği fikirlere, istihsal edeceği (37) neticelere göre kendisi için yeni bir program hazırlamak lâzım gelip gelmediğini tetkik eyler. Bittabi ne bilanço, ne de bu tetkik kongrenin devre-i in'ikadından ibaret olan birkaç gün içinde yapılmış ve edinilmiş şeylerden değildir; kongreye iştirak eden âzâ, vukuatı beraber yaşamış olmaktan mütevellid bir meleke içinde zaten kendi kendilerine bir bilanço yapmışlar ve bir takım kararlar vermişlerdir. Binaenaleyh kongrelerin bütün vazifeleri bu fikirlerin tezahürlerine vesile olmaktan ibaret kalır.

Şu mukaddime ile anlaşılır ki, ilk vazifesi maziyi tetkikten ibaret olan her kongrenin en mühim meşgalesi de mazi tetkikatından alınan netâyice göre istikbali çizmek olur. Binaenaleyh kongrelerde mevzûubahs olan şey siyaset-irûz-merre */her günkü politika/* değil, belki de siyaset-i nazariyye ve müstakbeledir ki işte bu itibar ile de İttihat ve Terakki Konresi'nin bu defa en çok iştigal ettiği bahis, maziden alınan derslerle istikbal için yeni bir hatt-ı hareket tayinine **matuf** olmuş ve bu nokta-i nazardan pek mühim işler görülmüştür.

Kongre evvelâ iki senelik hadisata dair meclis-i umumî tarafından hazırlanmış olan raporu dinlemiş ve tasvib etmiştir. Filhakika iki seneden beri içinde yaşadığımız vukuattan hepimizin aldığı dersler o kadar vazıh, sarih ve katidir ki, bunları hülâsa eden raporu biz kendi kendimize çoktan beri hazırlamış ve kararlarımız vermiştik de diyebiliriz. Kemal-i hulûs ile bütün gayret ve faaliyetini milletin salâh ve teceddüdüne hasr etmeye çalışan bir hükümet nâgehan, hiç de istemediği bir zamanda bütün gürültüsü bizim etrafımızda dönüp dolaşan bir harp karşısında bulunmuş ve çok geçmeksizin (38) buna iştirak ızürânnda *[zorunda]* kalmıştır. Bu ahval içinde hükümet, mütemâdi bir azim ve gayretle bir taraftan harbi asgarî fedakârlıkla azamî semere verecek bir şekilde idareye çalışırken diğer taraftan da harp ile beraber meydana çıkan ve ehemmiyetleri her suretle câlib-i dikkat bulunan bir çok meselelerin halli ile uğraşmıştır: Dünyada hiçbir hükümet yoktur ki, aynı zamanda bu kadar müşkil, bu kadar muazzil meseleler *[büyük, ağır işler]* karşısında kalmış bulunsun. Binaenaleyh birtakım nukâtta *[noktalarda]* hata edilmiş olmadığını iddia etmek kimsenin fikrinden geçmeyeceği gibi bu kadar hulûs ve hamiyet ve bu kadar gayret ve fedakârlıkla çalışan bir hükümeti de birtakım fer'î *[ikinci derecede]* hataları bulunması ihtimaliyle muaheze etmek *[eleştirmek]* kimsenin hatırına gelmez. Binaenaleyh kongre, meclis-i umumî raporunu istimâ' ettikten *[dinledikten]* sonra tasvib reyini vermekte bir lâhza bile tereddüt etmemiştir.

Bundan sonra kongre, meclis-i umumî tarafından kendisine tevdi edilen birtakım meseleleri tezekküre *[konuşmaya]* başlamıştır. Bu meselelerin bir kısmı fırkanın nizamname-i dahiliyyesine, yani teşkilâtına, diğer kısmı da siyasî programına aitti. Meseleler hakkındaki mülâhazat ve mütalâatımızı diğer bir makaleye bırakarak burada yalnız müzakeratın heyet-i umumiyyesinden bahs etmek istiyoruz. Bu nokta-i nazardan kongreyi tebrik etmeyi bir vazife biliriz; çünkü müza-

kerat hakikaten pek ciddi, vakur ve müfid olmuştur. Bütün hulûs-u kalpleriyle fırkanın vatan için hayırkâr bir müesese olmasını arzu eden âza, nazar-ı tetkiklerine arz edilen meseleleri o kadar ciddi bir surette mütalâa ve münakaşa etmişlerdir ki, şimdiye kadar akd edilen birkaç celsedeki müzakeratı memleketimizde ilk defa vâkî olan bir hadise suretinde telâkki etmekte hiçbir mübalâğa (39) tasavvur etmiyoruz. Kongreye iştirak eden her nev' âzâ, her suretle isbat ediyorlardı ki, meşrutiyetten beri geçirdiğimiz senelerden hakkıyla istifade etmiş ve ciddi bir terbiye-i siyasiyye almıştık. Bir mesele hakkında der-meyan edilen muhtelif kanaatler birbiriyle çarpışırken herkes o kadar ciddiyet ve itidal gösteriyor ve bütün bahisleri indiyyat *[sübjektiflik]* sahasından çıkarıp doğrudan doğruya ilim ve **tetebbu** sahasında mütalâa etmeye o derecelerde ehemmiyet veriyordu ki, bunun âtî itibarıyla ne derecelerde iyi bir alâmet olduğunu hakkıyla takdir edebilmek için mutlaka bu müzakerat esnasında hazır bulunmak lâzım gelirdi. Herkes istediği zaman söz alıyor, kanaatlerini birer birer izah ediyor, sonra diğer bir hatibe cevap vermek lüzumunu hissettiği zaman, hatta birkaç defa daha hakk-ı kelâmdan istifade ediyordu. Gerek fırka teşkilâtına, gerek siyasî programa ait meseleler, memleketin bünye-i ictimaiyye ve siyasiyyesine ait birer mesele-i ilmiyye olduğundan müzakere devam ettiği müddetçe kongre adeta bir mahfel-i ilmî şeklini almış, hevâiyyat içtimâ salonunun haricinde kalmıştır.

Bu suretle müzakere derin bir hulûs **Ve** samimiyet içinde devam eylemiş ve herkes uzun uzadıya kanaatlerini teşrih ettikten sonra kongrede adeta umumî ve müşterek bir kanaat husule gelmiştir. Binaenaleyh tekrar edebiliriz ki, bu manzara bizim memleketimizde hemen hemen ilk defa görülmüş bir şeydi. Şimdiye kadar daima bütün müzakerelerimizde, bu nerede ve neye dair olurs&olsun, bu derecede vakar ve ciddiyet görülmüş değildi; bu defaki kongrede bütün parlaklığı ile tezahür eden bu hakikati alman terbiye-i siyasiyenin âti için

pek büyük şeyler vaad etmekte bulunduğuna bir delil addederiz.

(40) Bitirmezden evvel şurasını da söyleyelim ki, kongrede görülen bu vakar ve ciddiyet, bu sükûn başka bir nokta-i nazardan da mühimdir: Azâ, fırkanın istikbale ait teşkilât ve faaliyeti müzakere edildiği sıralarda o kadar sükûn ve huzur içinde söz söylüyor ve istikbale karşı o derecelerde rabt-ı kalb etmiş *[gönül bağlamış]* görünüyordu ki, geçirmekte olduğumuz buhranın azamet ve mehabeti *[korkunçluğu]* tasavvur edilirse, bunu, akıbet hakkında ne derecelere kadar bir emniyet içinde bulunduğumuzun en ciddi bir delili olarak kabul etmemek imkânsızdır. İşte kongre bir taraftan mesâisinde bu kadar hulûs ve ciddiyet ve diğer taraftan da istikbale karşı bu derecede büyük bir emniyet göstermiştir.

(Tanin, 23 Eylül 1332)

3

Bu seneki umumî kongrenin ilk iştigal ettiği mesele, İttihat ve Terakki nizâmnâmesinde bazı tadîlât icrasına dair olan teklifler olmuştur. Biz de evvelâ bu tadîlât meselesini tetkik edeceğiz.

Çünkü yazdığımız bu makale ile de izah ettiğimiz veçhile, İttihat ve Terakki, 329 kongresinde kendisine Avrupa'daki emsali gibi muntazam bir teşkilât vücuda getirmek istemiş ve buna muvaffak olmuştu. O zamana kadar gerek hükümetle olan münâsebâtı, gerek fırka-i teşrîiyye ile mevcut olan revâbâtı kâfi ve esaslı bir surette takarrür ve taayyün etmemiş olan cemiyet usulî bir faaliyet takib edemiyor ve bundan dolayı birçok(41) mahzurlar tevellûd ediyordu. 329'da artık bu hâle bir nihayet vermek ve memlekette ilim ve usul esaslarına istinad eden bir siyaset makinesi kurmak üzere fırkayı Avru-

pa'da olduğu tarzda bir teşkilât ile teçhiz eylemeye karar verilince onu, biri memleket dahilinde tesis edilen klüplerden, diğeri de heyet-i teşrîiyye arasında teşekkül edecek parlamento heyetlerinden mürekkep iki **şubeye** ayırmak ve bunları da netice itibarıyla bir merkezde toplamak tasavvur edilmişti ve bu, en muntazam Avrupa fırkalarında da böyle idi.

Memleket dahilindeki teşkilâta, -ki buna teşkilât-ı hariciyye deniyordu- dokuz âzâ ve bir kâtib-i umumî tarafından idare edilen bir merkez-i umumî riyaset ediyor, âyân ve mebûsan meclislerinde parlamentoda teşekkül eden gruplara -ki bunlara da teşkilât-ı teşrîiyye deniyordu- maiyetinde bir kalem-i umumî bulunan vekil-i umumî riyaset ediyordu. Biri memleket dahilinde, diğeri parlamentoda icra-yı faaliyet eden ve birbirinden tamamen ayrı olan bu iki teşkilâtı bir merkezde toplamak için de bir meclis-i umumî teşkil edilmiş ve fırkanın heyet-i umumiyyesi için de bir reis-î umumîlik makamı tesis olunarak fırka mevkî-i iktidarda bulunduğu müddetçe reis-î umumînin aynı zamanda kuvve-i icrâiyye riyasetini ifâ eylemesi esası kabul olunmuştu. Görülüyor ki, bu teşkilât gayet mantıkî idi; bu suretle memleket muhtelif kuvvetleri, muhtelif teşkilâtları, kendi vazife ve selâhiyetlerini bilerek, kendi hak ve mesuliyetlerini idrak ederek kendi sahalarında ayrı ayrı çalıştıkları halde nihayet bir noktada, meclis-i umumîde gerek fırkanın siyaset-i umumiyyesinde, gerek fırka mevkî-i iktidarda bulunduğu müddetçe bütün memleketin faaliyet-i siyasiyyesinde daimî bir nâzım vazifesini görmüş oluyordu.

(42) İşte, bu sene kongreye meclis-i umumî nâmına tevdi edilen ta'dil tekliflerinin en mühimmi de meclis-i umumîye dairdi. Zira iki senelik bir tecrübe bu ta'dili zaruri göstermiştir. Ta'diline lüzum görülen nokta ise meclis-i umumînin terekküb ettiği âzâ hakkında idi. Filhakika, 329'da kabul edilen usûle göre meclis-i umumî, evvelâ nazırlardan, sonra

merkez-î umumî âzasından, daha sonra kongre tarafından müntehab yirmi âzâdan ve nihayet vekil-i umumî ile birlikte kalem-i umumîden terekküb ediyordu. Görülüyor ki, bu suretle meclis, bir fırka riyasetinde bulunan bir meclis-i umumî şeklinden çıkıyor, adeta bir dâr-ı **şûra** halini alıyordu. Bundan dolayıdır ki, meclis, iki sene zarfında her ay içtimâ ile memleketin siyaseti umumiyyesindeki nâzındık vazifesini ifâ ederken hayli müşkilâta maruz kalmış ve bittabi vazifesini hüsn-i ifâ edememiştir.

Bunun sebebi aşikârdır: Zaten bu kadar mühim bir mevkii bulunan meclisin bu kadar çok âzâdan terekküb etmesi hemen her yerde ve her zaman için pek ciddî bir mahzur teşkil eder. Lüzumsuz ve uzun münakaşalara sebep olmak ihtimali bulunduğu gibi bilhassa âzânın çokluğundan dolayı herhangi bir mesele-i mühimmenin bütün üryanlığıyla ortaya atılması imkânı bulunamazdı. Binaenaleyh bu meclisin nâzındık vazifesini hakkıyla ifâ edilmesi için herhalde azasının adedini azaltmak lâzım geliyordu ve tâ'dil teklifi de buna dahil olmuştur; iki senelik tecrübeden aldığı neticeye nazaran meclis-i umumî, bundan böyle kendisini terkîb eden âzânın vükelâ ile merkez-i umumî âzasından ve heyet-i teşrîiyye arasından kongrece müntehab beş zâttan ibaret olmasını teklif eylemiştir.

(43) Uzun uzadıya tetkikât ve münâkaşâttan sonra kongre bu teklifi kabul etti ve şimdi öyle zannediyoruz ki, daha doğru bir tarz-ı teşekkül alan meclis-i umumî bundan böyle her on beş günde bir içtimâ ederek ifasıyla mükellef olduğu vazifede daha fazla bir muvaffâkiyet gösterecektir.

Şüphesiz, bu ta'dilden dolayı memnun olmak lâzımdır. Memnuniyette fırka mensuplan kadar hariçte bulunanlar da alâkadardırlar; çünkü memleketin yegâne teşkilâtı demek olan İttihat ve Terakki, görmek istediği vazifenin ifâsı için her tecrübeden istifade ediyor ve bilhassa kendi kendisini ıslah

hususunda büyük bir dikkat ve ihtimam ibraz eyliyor. Eğer işlerimiz iyi gitmezse emin olmalıyız ki, bu hüsnüniyet noksanından yahut münhasıran insansızlıktan değil, belki de teşkilâtsızlığımızdan ve bilhassa siyaset sistemlerimizin bozukluğundan ileri gelir. Görüyoruz ki, 329'dan beri İttihat ve Terakki memlekette yegâne teşkilât vazifesinin kendisine teveccüh ettiğini görerek bu nokta-i nazardan çalışmaya başlamıştır. Nizâmnâmesinde yaptığı bu defaki ta'dil de isbat eder ki, İttihat ve Terakki, ıslahata en ziyade kendisinden başlamak icab ettiğini anlamış ve bu yolda yaptığı her tecrübeden istifadeye azm etmiştir. Zahirde pek de fevkalâde bir ehemmiyeti gayr-i hâiz gibi görünen bu ta'dilin delâlet ettiği mânâ ve bilhassa bunun netice üzerinde icra eyleyeceği tesir cidden büyüktür ve memleket bundan dolayı da sade fırka mensuplarıyla değil, bütün efradıyla birlikte memnun olmalıdır: Kendisi için böyle ciddi ve usûlî bir teşkilât yapmaya çalışan bir fırka vatan için herhalde hayırlı bir hizmetkâr olur.

(MKTanin, 24 Eylül 1332)

4

Kongrenin iştigal ettiği meselelerde biri de Evkaf Nezareti tarafından idare edilen mekâtib-î umumiyyenin Maarif Nezareti'ne devri keyfiyeti idi. Haddizatında pek de mühim görünmeyen bu mesele, esas itibarıyla hallinde daha ziyade ihmale müsaade imkânı bulunmayan işlerden biriydi. Çünkü öteden beri terbiye ve idare meselelerinde prensibe karşı gösterilen riayetsizliğin netice-i tabiiyyesi olan bugünkü vaziyet ve yarın daha ziyade kesb-i cesamet ve ehemmiyet edecek ve bittabi o zaman hal daha müşkil olacaktı.

Mesele basittir: Memlekette iki nezaret var ki birbiriyle teşrîk-i **mesaî** etmeksizin maarif-i umumiyye işleriyle uğraşı-

yor. Evvelâ Maarif Nezareti, saniyen Evkaf Nezareti. Vakıa Evkaf Nezareti'nin bu hususiaki nisbet-i iştiraki şimdilik pek dar bir sahaya münhasır kalıyorsa da bunun yarın daha ziyade vüs'at kesb etmeyeceğini temin ihtimali yoktur. Halbuki maarif-i umumiyye işleri, sırf Maarif Nezareti'nin daire-i selâhiyeti dahilinde bulunması lâzım gelen bir meşgaledir. Binaenaleyh gerek vahdet-i idare prensibi, gerek vahdet-i terbiyye zarureti, Evkaf Nezareti'nin kendisine mahsus bir mekâtîb-i umumiyye teşkilâtına malik olmasına (45) manîdir. İstitrâden *[yeri gelmişken]* şurasını söyleyelim ki mesele "mekâtib-i umumiyye" denilen mekteplere aittir. Meslek mektepleri bittabi bu bahis haricinde kalır.

Bu meselede zihni en ziyade işgal eden cihet şudur. Evkaf Nezareti bir şahsiyet-i maneviyyeyi hâiz olmak ve maksad-ı tesisi de sırf bir müessese-i hayriyyeden ibaret bulunmak itibarıyla mekâtib-i hususiyye şeraiti altına mektep açmak hakkını niçin hâiz olmasın? Filhakika **dâva** bu şekilde vaz' edildiği takdirde ilk nazarda Evkaf Nezareti'ne hak vermemek **kabil** değildir. Zira haddizatında bir müessese-i hayriyye-i İslâmiyye demek olan Evkaf Nezareti, mekâtib-i hususiyyenin **tabî** olduğu şerait dairesinde istediği kadar mektep açmak hakkına mâlik olmak icab eder. Halbuki, kısa bir muhakeme bu nazariyenin yanlışlığını isbata kâfidir: Evkaf Nezareti'nin bir müessese-i hayriyye-i İslâmiyye sıfatı ile istediği kadar hususî mektep açabilmesi için evvel emirde sıfatının hakkıyla taayyün etmesi, yani bir müessese-i hayriyye-i İslâmiyyeden başka bir şey olamaması lâzım gelir. Halbuki Evkaf, hâl-ı hâzırda "Nezaret" makamı olarak tanınmakta ve devlet teşkilâtı arasında ahz-ı mevki eylemiş bulunmaktadır. Bu itibar ile artık kendisi için mekâtib-i hususiyye tarzında mektep açmaya imkân yoktur, zira, mekâtib-i hususiyye, birtakım teşebbüsat-ı hususiyye ile tesis edilen mekteplerdir ki bunlar her surette Maarif Nezareti'nin teftiş ve murakabesi altında bulunurlar. Evkaf mekteplerini ise böyle bir teftiş ve

murakabe altına almaya imkân yoktur, çünkü devlet teşkilâtı ne Maarif Nezareti'ne Evkaf Nezareti'ni teftiş hakkını vermiş, ne de Evkaf Nezareti'ne Maarifi murakabe selâhiyetini bahş eylemiştir. Binâenaleyh hattâ Evkaf Nezareti(46) tarafından açılacak mekteplerin Maarif Nezareti programlarına tabî olacakları hakkında bir kanun bile yapılmış olsa, hukuk-u esasiyye nokta-i nazarından gayr-i tabiî olan böyle bir kanun ile dahi mahzurun önünü almaya imkân yoktur.

Görülüyor ki, bahis buraya gelince orta yere Evkaf Nezareti'nin mevkii meselesi çıkıyor. Filhakika her devlet teşkilâtında böyle bir nezaret yoktur. Bundan dolayı da nezaretin bütçesi devlet bütçesinden ayndır. Binaenaleyh mektep meselesinin en doğru suret-i hallini Evkaf Nezareti'nin mevkiini tayin noktasında bulmak lâzım gelir. Bu takdirde Evkaf Nezareti'ni bir müessese-i hayriyye-i İslâmiyye addederek kendisinde bu sıfatla hâiz olduğu mektep açmak hakkını ibkâ etmek ve buna mukabil onun devlet teşkilâtında fuzulî olarak aldığı hakkı istirdâd eylemek icab ederdi. Fakat, meseleyi bu suretle halle teşebbüs etmek şimdilik caiz görülemezdi; çünkü Evkafın ehemmiyeti meydanda bulunduğu cihetle teşkilâtında böyle esaslı bir inkılâp yapmakla bu müessese-i İslâmiyyenin ziyadesiyle mutazarrır olması ihtimali pek çoktu Binaenaleyh Nezaretin mevakîi meselesinin âlâ-hâle *[olduğu gibi]* bırakmak ve bundan mütevellid mekâkib-i umumiyye gibi işleri de muvakkat bir şekilde halleylemek ciheti tercih edilmiştir.

Tetkikat ile anlaşıldı ki, iki nev'evkaf mektebi vardır: Birkısmı doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare olunanlar, diğer kısmı da muayyen vakıfları olmayıp Evkaf Nezareti'nce muhtelit varidat ve sırf bir maksad-ı hayr ile açılmış bulunanlar. İşte bu iki nev' mekâtib-i umumiyyeden birincileri tamamen mekâtib-i hususiyye evsafını hâiz bulunmak itibarıyla âlâ-hâle bırakılmış, diğerlerinin ise Maarif Nezare-

ti'ne(47) devri esası programa ithal kılınmıştır. Zaten hal-i hâzırda Evkaf Nezareti'nin ifasıyla mükellef bilindiği vezâif o kadar çoktur ve bunlar o kadar büyük himmet ve masrafa arz-ı iftikâr ediyor ki *[ihtiyaçgösteriyor ki]* bu vezâif-i esasiyye bir tarafta dururken öteden mektep idaresiyle uğraşmak Nezaret nokta-i nazarından da doğru bir şey değildi. Binaenaleyh mektepler Evkaf Nezareti'nden alınmakla Nezaretin vezaif-i esasiyyesiyle daha ciddi bir surette iştigal etmesi de bir derece daha teshil edilmiş demektir. İleride Evkaf Nezareti arzu edildiği derece tekemmül eder; elinde bulunan varidat-ı fevkalâde artar ve vezâif-i esasiyesini tamamen ifâ ettikten sonra geriye şâir birçok teşebbüsat-ı hayriyyeye tahsis edilecek derecelerde menâbi' kalırsa o zaman bu mesele tekrar meydana çıkarılır ve bittabi bu defa esaslı, daha mantıkî bir suret-i tesviye bulunur. Şimdilik mektepler meselesini bu tarzda halletmekle iki taraflı bir faide temin edilmiş bulunmaktadır.

(Tanin, 25 Eylül 1332)

5

İttihat ve Terakki Kongresi'nin ittihaz eylediği mukarreratdan biri de vilâyet teşkilâtımızın ta'diline ve. "komün" teşkilâtının kabulüne dair programa yeni bir madde ilâvesi hususudur.

Vilâyet teşkilâtımızın hâl-i hâzin, ihtiyacat-ı idariyyemizi tatmin edecek derecede değildi. Bu maksatla birkaç sene evvel yapılmış olan(48) idare-i vilâyât kanun-u muvakkati henüz parlamentoca tetkik edilmemiş olduğu gibi herhalde ihtiyaçlarımızı tatmin edecek derecede değildi. Binâenaleyh idare-i vilâyat meselesini suret-i katiyyede hallederken idaremizin muhtac-ı ıslah olan bütün noktalarını derpiş eylemek lâ-

zım geliyordu. İşte bu maksatla İttihat ve Terakki meclis-i umumîsi bu seneki kongreye mühim bir teklifte bulunmuş ve kongre de bu teklif üzerine dairelerini küçültmek suretiyle bunlann adetlerini çoğaltmak, ara yerden mutasarrıflıkları hazf etmekle *[kaldırmakla]* beraber bütün medenî memleketlerde mer'î olan "komün" teşkilâtını bize de idhal eylemek üzere yeni bir teşkilât yapılmasını kabul etmiştir.

Şu halde İttihat ve Terakki programına ithal edilen bu yeni madde mucibince İttihat ve Terakki hükümeti teşkilât-ı idariyyemizde büyük ta'dîlâtı muhtevi yeni bir kanun yapacak demektir. Teşkilâtın esasını iki noktada mütalâa etmek kabildir: Mutasarrıflıkların lağvı ve vilâyet hudutlarının daraltılması suretiyle miktarlarının çoğaltılması ve aynı zamanda uzviyet-i idariyyemizin hüceyresini teşkil eden nahiyelerde "komün" esasının kabul edilmesi.

Bilâ-tereddüt herkes tarafından teslim olunur ki, her iki fikir de büyük bir kıymeti hâizdir. Bugünkü teşkilâtımızda idare işleri o kadar uzun bir teselsül içinde bulunur ki, merkezden müntehâya *[son uca]* doğru giden fikirlerin yollarda ya büsbütün takılıp kalması, yahut büsbütün başka şekillere girmesi hergün vukua gelen ahvaldendir. Vilâyetlerin adetlerini çoğaltmak, hudutlarını daraltmak suretiyle ve ara yerden sancakları hazf etmekle **(49)** bu nokta-i nazardan temin edilecek istifade hakikaten mühim olacaktır. Zaten bir zamandan beri hükümetin, bu gayeye doğru bilâ-vasıta vakit vakit yeni bir adım atmakta olduğu da görülüyordu. Müstakil sancakların günden güne artmakta olması hep bu düşüncenin mahsulüdür. Vakıa âtide yapılacak teşkilâta göre vilâyetlerin miktarlarını ve hudutlarını şimdiden tayin etmek mümkün değilse de, son zamanlarda teşkil edilmiş olan müstakil mutasarrıflıklar da yapılacak teşkilât için birer numune olarak kabul edilebilir.

Bizdeki nahiye teşkilâtının "komün" teşkilâtına ifrağı

hakkındaki tasavvur ise cidden mühimdir. Bu suretle teşkilât-ı mülkiyyenin hücrelerini teşkil eden nahiyelere bir hayat verilmiş olacaktır. Nahiyeler yavaş yavaş kendi kendilerini idareye doğru yürüyecekler, varlıklarını hissedecekler, kendi hayır ve menfaatlerini takdire başlayacaklar ve kendi kendilerine teşebbüsâta girişeceklerdir. Vakıa bu teşkilât derhal bütün faidelerini gösterecek değildir; lâkin hükümetin aylardan beri devam eden tetebbuat ve tetkikat ile vaz' ettiği esaslar, birer birer, tedricî ve tekâmülî bir surette, tatbik edilmeye başlanınca idare-i mülkiyyemizde yeni bir hayat canlanacak, bünye-i cemiyetin hücreleri demek olan köyler bugünkü uyuşukluktan kurtulmuş olacaktır.

Bu bahiste şurasını da unutmayalım ki, programa ithal edilen madde, aynı zamanda memalik-i Osmaniyyenin bazı havalisi için bir de hususiyet-i idare esası kabul etmiştir. Bunun da ehemmiyeti nazarlardan kaçmaz: İklimleri ve hayatları itibarıyla aralarında dünyalar kadar fark bulunan muhtelif havaliyi aynı tarz, aynı kanun ve teşkilât ile idareye kalkışmak, **(50)** şimdiye kadar yapılmış olduğu veçhile, hakikaten abesle uğraşmak demektir. Binaenaleyh bu "hususiyet" meselesini nazar-ı dikkate almak zamanı artık tamamen gelmişti ve işte bu da İttihat ve Terakki programına idhal edilmiştir. Bunun suretle tatbik edileceği ise bilâhare halledilecek bir meseledir.

Bu meseleler kongrede mevzûubahs olduğu sırada âzâ senelerden beri edilen tecrübeleri gözönünde tutarak, yapılacak şeylerin ehemmiyetini pek güzel takdir eyledikleri için fikri bilâ-tereddüt tasvib ediyorlardı. **Vuku** bulan birkaç münferid itiraz, ancak bu fikirlerin tatbikatındaki müşkilâta münhasır kalmıştı. Bütçe meselesini ve teşkilâtın ânî bir tebeddülle uğraması yüzünden muamelât-ı umumiyyede husule gelecek tezebzüb *[kargaşalık]* gibi ihtimalâta dair bulunan endişeler de Talât Beyefendi tarafından verilen kısa izahat ile an-

laşılmıştır. Meselâ vilâyetlerdeki adetleri çoğalmakla bütçe bundan çok az müteessir olabilir, çünkü o zaman bugün mevcut olan vilâyetleri vüs'at-ı teşkilât elbet alâ-hâle ibkâ edilecek değildir. Muamelâttaki tezebzüp ve teşevvüşe gelince, bu da yeni teşkilâtın tedricî ve usulî bir surette tatbik edilmesi sayesinde pek kolay bertaraf edilebilecektir. Binâenaleyh bu gibi endişelere de mahal yoktur. Kongre bu mesele hakkında tasvib kararını verirken bilhassa "komün" teşkilâtına fazlaca ehemmiyet verilmesi de buna mümkün mertebe süratle başlanılması arzusunu izhâr etmişti. Talât Beyefendi, hükümetin de bu arzuda bulunduğunu ve şimdiye kadar bu hususta pek esaslı ve derin tetebbuat ve tetkikât yapılmış olduğunu söyledi. Demek oluyor ki, İttihat ve Terâkki Kongresi bu sene teşkilât-ı mülkiyyemiz nokta-i nazanndan da pek fâideli kararlar ittihaz eylemiştir.

(51) *(Tanin,* 27 Eylül 1332)

6

Kongrenin meşgul olduğu meselelerden biri de İstanbul'un iaşesi dolayısıyla İstanbul heyet-i merkeziyyesinin vesâtet ettiği bir heyet-i mahsusa-i ticariyeye ait hesabat idi. Kârilerimiz pek iyi hatırlarlar ki bu iş, hemen iki seneden beri pek çok dedikodulara sebep olmuş bir meseledir; yâkıa dedikodular ahval-i tabiiyyeden olduğu gibi matbuat sütunlarına kadar intikal etmiş değildiyse de ağızdan ağıza devr edile edile iş o hali almıştı ki bir aralık hemen herkes bundan bahs ediyordu demek mübalâğa olmaz. Kimbilir bu dedikodular arasında ne kadar insanın ne kadar kıymetli vakitleri berhevâ olup gitmiştir!

Heyet-i mahsusa-i ticariyyenin teşebbüsatını birer birer ta'dât ve tafsil edecek değiliz, bu cihet meclis-i umumî rapo-

runda muhtasaran ve gazetemizde iki nüshadan beri mâbâdli olarak neşr edilen raporda mufassalan teşrih edilmiştir. Binâenaleyh bu makalede gayretimiz, esası daha vazıh bir surette tenvire çalıştıktan sonra netice hakkında celb-i dikkat etmeye münhasır kalacaktır.

Birdenbire umumî seferberlik ilânı, Boğazların kapanması, hudutlarda vâsî tahşidat, memleketi birdenbire fevkalâde bir hal karşısında bulundurmuştu. Esasen seferberlik ve harp hiç bir yerde hal-i tabiî olmadığı halde bizim memleketimiz için pek fevkalâde bir şey oluyordu; bunun sebebi de **za**hirdir: Evvelâ memleket yeni bir harpten çıkmış ve kendi**si(52)** için uzun bir devre-i sulh tasavvur ederek ona göre çalışmaya karar vermişti; binaenaleyh Avrupa buhranı karşısına pek nâgehânî bir hadise olarak çıkıyordu; saniyen ve en mühimmi memleketimizin bu gibi buhranlara karşı vücuda getirilmiş tesisat ve teşkilâttan külliyen mahrumiyeti keyfiyeti ki, bunun ne derecede mühim olduğunu iki buçuk seneye yaklaşan bir harp devrinde pek fazla tecrübe ettik. Başka memleketlerde seferberlik sade ordulara münhasır kalmıyor; memleketin maddî ve manevî bütün kuvvetleri seferber hale vaz edildiği bir sırada faaliyet-i milliyeyi terkîb eden uzuvlardan herhangi birisi harp münasebetiyle muattal kalacak olursa derhal onun yerine başka bir müessese, başka bir teşkilât ikâme ediliveriyor. Binaenaleyh seferberlik ve harp bizden fevkalâde bir gayret, bihlassa müsbet ve amelî bir faaliyet istiyordu. Kemal-i memnuniyetle görüyoruz ki hükümetin de ilk anladığı hakikat bu olmuştur.

Seferberlik üzerine hükümetin en çok meşgul olacağı meselelerden biri de İstanbul'un **iaşesi** meselesi idi. Eğer elimizde bol varidatlı, muntazam teşkilâtlı bir şehremaneti bulunmuş olsa **idi** bu, o kadar büyük bir gaile değildi; fakat İstanbul **gibi** koskoca bir şehre ifasıyla mükellef olduğu en basit ve ibtidaî vazifelerini bile hakkıyla ifâ edebilecek bir halde bulun-

mayan emanetten bir türlü müşkilât içinde bulunan şehrin iaşesini beklemek elbet insafsızlıktı. Bunun için sade tanzifat *[temizlik]* işleri, fırın muayeneleri, sokak plânlan ile o da **na**-tamam bir surette uğraşan bir şehremaneti değil, ticaret ve iktisadiyat sahasında uzun tecrübelere, ciddi vukufa ve bilhassa mükemmel teşkilâta mâlik bir emanet lâzımdı ve maâteessüf bu da bizde yoktu, çünkü(53) henüz olamazdı. Binaenaleyh kârilerimizin pek iyi hatırlayacaktan veçhile bir taraftan hükümet, diğer taraftan emanet müsta'cel pek çok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kamilen gayr-i millî eller elinde bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayr-i tabiî müzayakasından kurtaramadılar. Bütün müzayakalar şöyle dursun, hatta İstanbul'un başlıca gıdasını teşkil eden ekmek bile bulunamaz oluyordu. Kısa bir tetebbu ile sabit oldu ki, en mühim ihtiyacatı hükümetin veya emanetin veyahut herhangi muavin bir teşkilâtın eli altında toplamak zarurî idi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahvâl ile büsbütün tezahür ediyordu. İşte bundan dolayı emanet İstanbul heyet-i merkeziyyesinin gerek şehir dahilindeki teşkilâtından, gerek hariçte bulacağı muavenetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilât-ı hususiyyesi pek nâ-tamam olan emanet hemen hemen yegâne olarak bulabildiği ve kendince en emin vasıta addettiği bu teşkilâttan istifadeye karar verdi.

İşte, heyet-i mahsusa-i ticariyyenin faaliyeti böyle bir zaruretin neticesidir. Bu hey'et derhal faaliyete başladı. Ve önce ekmek işi ile uğraştı. İstanbul'un bu mes'ele nokta-i nazanndan bulunduğu hal göz önüne getirilirse ekmek hususunda iki seneden beri devam eden faaliyetin ne derecelerde şayan-ı şükran olduğu derhal tezahür eder. Sonra bu heyetin vesâteti ile en mühimmi şeker olmak üzere daha bir takım işler görülürdü. Bugün hariçte otuz kuruşa satılırken velev ki nüfus başına ayda yüz dirhem olsun, dokuz kuruşa şeker almak haylice büyük bir iştir. Sırf bu heyetin faaliyeti sayesi n-

de birtakım havayic pek iyi denecek bir surette temin edilmiş olduktan başka**(54)** meydana tamamen millî bir sermaye ve millî bir idare ve gaye ile birkaç büyük ve kuvvetli şirketler çıktığı gibi iki seneden beri memleketin bütün faaliyet-i iktisadiyyesi gayr-i millî ellerden millî ellere intikal eylemiştir. Bunun ne büyük bir netice olduğunu anlatmaya çalışmak elbet lüzumsuzdur.

Kongre, bütün bu faaliyeti takdir ve tasvib eylediği sırada, netice itibarıyla bir mes'ele karşısında bulunmuştu: Hey'et-i mahsusa-i ticariyyenin muhtelif ve vâsi muamelât ve teşebbüsat neticesinde temin ettiği birkaç yüzbin liralık kârın ne olacağı mes'elesi. Filhakika, hey'et-i mahsusa-i ticariyyenin maksadı gerek şahsî, gerek gayr-i şahsî herhangi suretle bir kâr temin etmek değil, memlekete karşı bir vazife ifâ eylemekti. Vazife ifâ edildikten sonra ele geçen kâr için bir mahall-i tahsis bulunmak lâzım geliyordu. İşte burasını da heyet-i mahsusa-i ticariyye halletmiş ve resmen kendisinin hakkı olan bu temettuu millî bir gâye-i hayra vakfetmek münasip olacağı mütalâasında bulunmuştur. Kongre bu fikri musib buldu ve bir müddet müzakere ve münakaşadan sonra mühim bir yekûna **baliğ** olan temettuu mütevellileri Evkaf Nazırları olmak ve millî teşebbüsatta bulunacak bir bankaya sermaye teşkil eylemek üzere vakfetmeye karar vermiş ve kararın suret-i icrasını takrir ve tayin için de bir hey'et intihab etmiştir. Bu hey'et gelecek kongreye kadar bu muameleyi ifâ ettikten sonra vazifesini ikmal eylemiş olacak ve temettuda der-meyân edilen şart-ı hayır dairesinde tamamen vakfa geçmiş bulunacaktır.

, İşte, her suretle milletin hayır ve menfaati için sarf edilen bir faaliyet-i meşkûrenin neticesi de bundan ibarettir. Bahis üzerinde daha ziyade söyleyecek değiliz, yalnız bitirirken şunu ilâve edelim ki, **(55)** iki seneden beri bir hey'et-i mahsusanın faaliyeti hakkında günlerce çenelerini yormuş olan dedi-

koducular bile bu netice karşısında şaşırmış kalmış olsalar gerektir; çünkü insanın böyle bir iş hakkında aylarca çenesini yormuş olması kadar acınacak bir hal daha tasavvur edilemez. Bittabi millet umumen ve hepimiz de münferiden şu teşebbüsattan maddî ve manevî pek büyük istifadeler temin ettik; fakat fikrimizce en büyük istifademiz bundan alacağımız dersten ibaret olmalıdır: dedikodu yaparken çok teennî etmek lâzımdır ki neticede boş bir vehim uğrunda çenelerimiz yorulmuş, asabımız gerilmiş olmasın!

(Tanin, 29 Eylül 1332)

7

Bv. seneki İttihad ve Terakki, »ongresi, icra ettiği ilmî münakaşa neticesinde, fırkanın hususî rengini teşhis ettiren samimî bir kanaat izhar etti. Bu kanaatin ruhu, İslâmiyetle medeniyet-i asriyyenin tamamiyle **kabil**—i itilâf olduğuna itimaddır.

Memleketimizde öteden beri bu kanaata mâlik zevat eksik değildi. Bunların başında Namık Kemal ile Cevdet Paşa'yı zikr edebiliriz. Fakat bu fikirlerin aksine inanan bir zümre de mevcut idi. Bu zümrenin zu'muna *[batıl zannına]* göre, İslâmiyet hiçbir zaman medeniyet-i asriyye ile itilâf ve imti**zaç** edemeyecekti. Garibi şurasıdır ki, bu zümre, biribirinin tamamiyle zıddı olan iki mübâyin hizbi muhtevidir.

(56) Nazariyatta aynı mukaddime ile başlayan bu iki hizb, ameliyatta büsbütün mütezadd neticelere vâsıl oluyordu. Bu hizblerden birine (Avrupa mutaassıblan), diğerlerine (medrese mutaassıblan) diyebiliriz.

Muttaassıb Avrupacılara göre, mademki esâsât-ı İslâmiyye medeniyet-i hâzıra ile itilâf edemeyecek, o halde bu esâsâ-

tı tamamiyle terk ederek maddî ve manevî bütün varlığımızı Avrupa medeniyetine intibak ettirmemiz lâzım gelir.

Mutaassıb medreseciler **ise** bunun aksini düşünüyordu: Madem ki medeniyet-i asriyyenin İslâmî esaslarla itilâfı mümkün değildir, o halde bu medeniyetin bütün anâsırından teberrî ederek *[yüz çevirerek]* an'anât-ı mevcûdemizle **iktifa** etmemiz iktizâ eder. Görülüyor ki bu hizblerin ikisi de içtimâi şe'niyyetten *[sosyal gerçeklerden]* uzak, pek uzak bulunuyorlar. Milletimiz ne mukaddes dininden vaz geçebilir, ne de hayat-ı asriyyenin icâbât-ı zaruriyyesinden tecerrüd edebilir. Muktezây-ı hikmet bu iki nimetten birini diğerine feda etmek değil, belki onları birbiriyle telife çalışmaktadır. İşte, İttihad ve Terakki kongresi, bu hakimane mesleği kabul ederek bu seneki programı ile tatbikata başlamıştır.

Siyasî bir fırkanın vazifesi muntazam ve kuvvetli bir devlet teşkilâtı meydana getirmektir. İttihat ve Terakki Fırkası bu umdeyi **şiar** ittihaz edince devlet hakkındaki telâkkisi de vuzuh kesb etmiş oldu. Artık, bu fırkanın gayösi aynı zamanda hem İslâmî, hem de asri bir devlet teşkiline çalışmaktan ibaret olabilir. Çünkü medeniyet-i asriyyenin İslâmiyetle kâbil-i telif olduğunu kabul eden bir heyet, İslâmî bir devletin aynı zamanda asri bir devlet mahiyetini alabileceğini, yahut tâbir-i(57) âharle asri bir devletin aynı zamanda İslâmî bir devlet esasatma istinad edebileceğini kabul etmek mecburiyetinde kalır. Lâkin, maateessüf, teceddüt yolunda ilk adımları atan Tanzimatçılar bu suretle düşünmemişler, bu yolda hareket etmemişlerdi. Onlar, Osmanlılığı asrî bir devlet haline koymaya çalışmışlar, fakat yanlış ictihadlarıyla devleti daha çok gayr-i uzvî bir hale getirdikleri gibi İslâmi bir devlet şeklinden de büsbütün çıkarmışlardı. Binaenaleyh İttihat ve Terakki, teceddüd yolunda selefi olan Tanzimat cereyanın körükörüne muakkabi *[takipçisi]* olmak değil, belki onun hatalarını arayıp bulmakla doğru yolun nerede olduğunu meydana çı-

karmak vazifesiyle mükellefti. Tanzimatçıların birinci hatası Hilâfet-i İslâmiyye ile Devlet-i İslâmiyyenin ayrı ayn şeyler olduğuna câhip olmalarıdır. Halbuki İslâmiyette, halife, devletin riyaset-i siyasiyyesini hâiz olan zât olup hilâfet teşkilâtı devlet teşkilâtından ibarettir. Saltanat, İmam-ı Mâverdinin (Ahkâm-ı sultaniyyesi)nden anlaşıldığı veçhile hilâfetin sıfat-ı hükümrânîsi *(Souverainte)* olup katiyyen ondan ayn bir şey değildir. Sultan *(Souverain)* mânâsına olup halife bizzat sultandır. Binaenaleyh Tanzimatçılann zannettiği gibi Hilâfet ile Saltanat aynı zâtta içtimâ' etmiş birilerinden ayn sıfatlar değildir. Sadrazam, hilâfet makamından müstakil bir mahiyeti hâiz zannolunan Saltanat makamının vekil-i mutlakı değil, bizzat Halifenin vekil-i mutlakıdır ve hâmil bulunduğu mühr-ü hümâyun hulefâ-yı Abbasîye zamanında da vezirlere mevdu */emanet edilmiş/* bulunan hâtem-i Hilâfettir */Hilâfet mührüdür/.* Hilâfeti Katoliklerin Papalık makamı gibi ruhanî bir riyasete teşbih ederek Şeyhülislâmı bu makamın vekil-i mutlakı zannetmek şer'-i şerif */İslâm şeriatı/* nokta-i nazanndan gayet fahiş bir hatadır.

(58) Tanzimatçılann ikinci hatası da iki nev' hakk-ı kazanın mevcudiyetini zu'm etmeleridir. Onlara göre Hilâfet ile Saltanat bir zâtta müctemi, fakat biribirinden ayn iki müstakil kuvvet olduğu gibi, Hilâfetin başka hakk-ı kazası olup birincisi Hilâfetin vekili olan meşihata, ikincisi de Saltanatın vekili olan Sadarete mevdu' olmak lâzım gelir. Bu nazariyeye istinâdendir ki, 1252 tarihinde kazaskerleri ve İstanbul kadısını bâb-ı meşihata nakl ettiler. Kuzât-ı şer'iyye kazaskerlere merbut idi. Çünkü İslâmiyette iki nev' hakk-ı kaza mevcut olmadığı gibi iftâ */fetva/* ve kaza sıfatlan da aynı zâtta içtima edemezdi. Hakk-ı kaza münhasıran halifeye ait olup halifenin vekil-i mutlakı da münhasıran sadrazam idi. Kadılar halifenin vekilleri olup onun namına icrâ-yı kaza eyledikleri için vekil-i mutlakı tarafından intihab ve inhâ olunarak kendisi canibinden tayin edilirdi. Müftülere gelince bunlar kadılar gi-

bi halifenin memurları olmayıp evâmir-i ilâhiyyenin meblâğları idiler. Binaenaleyh mevkileri gayet âli olup dünyevî hiçbir âmirin memuru olamazlardı. Bir zatta aynı zamanda iftâ ile kaza içtimâ etmediği gibi İmam-ı âzam hazretleriyle Zenbilli Ali Efendi müftülük makamından kadi'l-kuzatlık ve kazaskerlik makamına geçmeyi kabul etmemişlerdi. Bu misaller makam-ı iftânın nazar-ı İslâmda ne kadar âli ve mukaddes olduğu irâeye kâfidir.

Mütfü ile kadı'nın ikisi de ahkâm-ı fıkhıyeyi rehber ittihaz ettikleri halde aralarındaki bu tefâvüt-ü kıymetin *[değer farkının]* sebebi nedir? Bunun sebebi ahkâm-ı**(59)** fıkhıyyenin diyânî ve kazâî namlarıyla iki kısmı hâvî olması ve müftüler ahkâm-ı diyâniyyenin hasbeten-lillah meblâğları olduğu halde kadılar ahkâm-ı kazaiyyenin icrasına hasb el-vekâle memur bulunmalarıdır.

Ahkâm-ı diyaniyye kuvve-i müeyyidesi münhasıran uhrevî olan tekâlif-i diniyyedir, ahkâm-ı kazaiyye ise dünyevî bir kuvve-i müeyyideye mâlik olan tekâlif-i diniyyedir. Binaenaleyh ahkâm-ı kazaiyye, (dinî ahkâm) cinsinin dahilinde ise de (diyânî ahkâm) nev'inin haricinde müstakil bir nev'dir. Ahkâm-ı kazaiyye bugünkü ıstılaha göre hukuk nâmını verdiğimiz kaidelerdir. O halde İslâmiyette, hukuk, ahkâm-ı diniyyeden ma'dûd değildir. Ahkâm-ı diniyye esasen birdir, fakat, kuvve-i müeyyidelerin dünyevî ve uhrevî namlarıyla iki nev'i bulunması bu ahkâmı zaruri olarak iki nev'e ayırmıştır.

Kadı dünyevî bir nizam ve intizamın tesisi ve alelumum içtimaî ihtiyaçların temini vazifesiyle mükellef olduğu iki hayatın her türlü icâbâtını nazar-ı dikkate almaya mecburdur. Bundan dolayıdır ki, diyaneten caiz olmayan birçok işleri kadı bizzat icraya veyahut başkaları tarafından icrasını kabule muztarr *[zorunlu]* kalmıştır. Meselâ faiz almak diyaneten hiçbir suretle caiz olmayan bir fiildir. Çünkü nazar-ı diyanette bütün Müslümanlar kardeş olup kardeşin kardeşten faiz al-

ması her milletin ahlâkına göre ma'yûbtur. Zaten katiyyen **caiz** olmayan hu fiili kadı zarûrât-ı ictimaiyyenin ichâriyla bilfiil icra etmeye mecbur kalmış, yani eytamın nükûdunu ribh-i mülzem usulüyle faize vermeye muztarr olmuştur. Bunun gibi (lâvasiyet ül-varis) mantığınca vârise vasiyet etmek caiz değil iken, kadı buna da nefy-i mülk tarikiyle bir nev' müsaade-i zımniyye göstermektedir. Bugünkü icâbat-ı kazaiyye müskiratın(60) mal-i menkum//?/ olduğunu kabule sevk ediyor. Fakat, kazâ-yı İslânım bunu kabule mecbur olması, diyanet-i İslâmiyyenin de kabulü ıztırârında bulunmasını iktizâ ettirmez.

İftâ ile kazayı aynı makamda birleştirmek ve mehâkim-i şer'iyye i'lâmâtını **fetva** emanetine tasdik ettirmek kazaen tecviz edilen şeylerin diyaneten de caiz olduğu zehabını tevlîd ediyor. Bu zehabın diyanet ve ahlâk nokta-i nazarından ne kadar muzırr olduğu izahten varestedir. İslâmiyet bütün maâlî-i ahlâkiyyesini ahkâm-ı diyâniyyesinde göstermiştir. Ahkâm-ı kazaiyye her devrin icab ettirdiği birtakım müsâmahat-ı dîniyyedir. (Ba'set bi'l-hanifiyyet issemihâ) buyuran Hazret-i Peygamber hanîfiikle ahkâm-ı diyaniyyeyi, semîhlikle de müsâmahat-ı kazâiyeyi murâd buyurmuşlardır.

Hânifler, müftünün beyan ettiği ahkâm-ı diyâniyye dairesinde hareket edenler, müsâmahacılar ise kadının müsâadât-ı zımniyyesinden istifade edenlerdir. Mutasavvıfa birincilere ehl-i azimet, ikincilere ehl-i ruhsat namlarını verir. Meselâ mürûr-u zamanla hakk-ı dava şakıt olur, fakat hak sakıt olmaz.

Ehl-i ruhsat bu müsaade-i kazâiyyeden istifade ederek mürûr-u zamana uğramış borçlanrı vermekten imtina eder. Halbuki ehl-i azimet müftünün mâbihet-takvâyı emreden fetvasına imtisal ederek böyle bir borcu i'tâya şitâban olur. Bir millet ahlâkın hukuktan ibaret addolunması nasıl bir tereddi-i manevî *[manevî soysuzlaşma]* ise diyanetle kazanın

aynı mahiyette telâkki edilmesi de aynı tedennî-yî ahlâkîyi irâe eder.

İşte mehâkim-i şer'iyyenin meşihata rabtı diyanet nokta-i nazarından bu müellim neticeyi husule getirmiştir. Âmme-i nâs kadılar gibi meşîhat-ı İslâmîyyenin de(61) efradı dünyevî bir kuvve-i müeyyide ile terhîb ettiğini görünce uhrevî kuvve-ı müeyyideyi yavaş yavaş unutmaya başlamıştır. Çünkü iftâ makamı da kaza işleriyle iştigal ve ilâmât-ı kazâiyyenin tasdiki mes'uliyetini deruhde edince şeriatın yalnız ahkâm-ı kazaiyyeden ibaret olduğu zannı hâsıl olması tabiîdir. Taaddüd-ü kaza, ahkâm-ı kazaiyyeden ibaret olduğu zannı hâsıl olması tabiîdir. Taaddüd-ü kaza, ahkâm-ı diyanetin selâmetini birbirinden ayrı iki kuvvet gibi gösterdiğinden adeta memleketimizde iki nev' hiikûmet-i İslâmiyyenin mevcut olduğu zannını hâsıl etmiştir. Bu zannın tevsiiyle bunlardan birini hükümet-i cismaniyye, diğerini hükûmet-i rûhaniyye gibi telâkki edenler, İslâmiyeti de Katoliklik gibi hükümetli bir din zanneyleyenler az değildir.

İşte Tanzimatçıların yukarıda beyan ettiğimiz hatalı ictihadları bu gibi batıl telâkkileri doğurarak devletimizi yavaş yavaş İslâmî bir devlet halinden çıkarmıştır. Gelecek makalede Tanzimatçıların Osmanlılığı asrî bir devlet vaziyetinden ne suretle daha çok uzaklaştırdıklarını izah edeceğiz.

(fanin, 30 Eylül 1332)

8

Geçen maka' '.e, Tanzimatçıların Osmanlılığı, (İslâmî devlet) esasatından ne suretle uzaklaştırdığını teşrih etmiştik. Acaba, bu hareketi ihtiyar etmeleri, devletimizi asrî bir devlet haline getirmeye çalışmalarından mı icab etmiştir? **Atîde**ki izahattan anlaşılacağı veçhile, Tanzimatçılan(62) bilâkis

devletimizi asri bir devlet olmaktan da mümkün olduğu kadar uzaklaştırmıştır.

Asri devletin esası, memleketindeki bütün teşkilâtları ya hizmet-i umumiyye *Service Publique* yahut cemiyet-i hususiyye *Association Privée* haline getirerek cümlesinin kanuni rabıtalarla kendi mekanizmasına rabt etmektir.

Hizmet-i umumiyyeler, devletin resmî daireleri hükmünde olup, cemiyet-i hususiyeler ise devletin kanununa teb'an ve onun müsaade-yi-resmiyyesiyle teşekkül etmiş heyetler olduğu için, vücudları devletin velâyet-i âmmesini tahdid ve takyîd edemez. Bir devlet bu gayeyi istihdaf etmediği *[amaçlamadığı]* takdirde, memleketindeki her teşkilât yavaş yavaş fertleri üzerinde bir nev' velâyet-i âmme tesis ederek fiilen bir devlet mahiyetine istihale eder *[dönüşür]*. Bir teşkilâtta velâyet-i âmmenin mevcut olup olmadığını gösteren içtimâi miyar, hakk-ı kazadır. Hangi zümrenin hakk-ı kazası var ise onun aynı zamanda bir velâyet-i âmmesi ve binâenaleyh bir devlet mahiyeti var demektir. Tanzimattan mukaddem, sefarethanelerde ve patrikhanelerde hakk-ı kaza, binâenaleyh bir nev' devlet mahiyeti mevcut idi. Bu kadîm bid'atların tesisi mes'uliyetini Tanzimat ricaline atf etmek doğru olmaz. Vâkıâ, Tanzimatçılar bu marazı müesseseleri bizzat icat etmediler, fakat, bunları meşru ve makûl görerek bir aynını da İslâmlar için icat ve tatbik ettiler ve bu suretle, tahfif yahut izalelerine çalışacakları yerde takviye ve idâmesine ik**dam** etmiş oldular.

Tanzimatçıların nazariyat-ı idariyyesine nüfuz edebilmek için ıstılahât-ı idariyye a'dadına idhâl ettikleri iki tabirin medlulünü tahlil ve ta'mik(63) etmek kifayet eder. Bu tabirler (cemaat) kelimesiyle (umûr-u mezhebiyye) terkibidir. Cemaat kelimesinin medlulünü anlamak için bizdeki cemaatlerin Avrupa devletlerindeki mütenazırlarına bakalım: meselâ, Fransa'da Protestan Musevî kiliseleri, Paris'te Rus ve Ameri-

kan kolonileri var. Fakat, ne bu kiliseler, ne de bu koloniler bizdeki yerli yahut ecnebi cemaatlerine benzemez. Bizdeki yerli ve ecnebi cemaatlerin hakkı-ı kazaları, imtiyazat-ı hukukiyyedir, velâyet-i âmmeleri mevcut olduğu halde Fransa'da yahut Paris'te mevcudiyetini zikr ettiğimiz kilise yahut kolonilerin bu kabilden hiçbir hakları, hiçbir imtiyazları yoktur. Fransa'daki alelumum Protestanlar ve Museviler, Ruslar ve Amerikalılar bütün münasebat-ı hukukiyyelerinde münhasıran Fransa devletinin velâyet-i kazaiyyesine tâbidir. Mamafih bu hal Fransa, yahut Avrupa'ya münhasır olmayıp Japonya gibi asrî bir devlet mahiyetini alan bütün medenî milletlere şâmildir.

Yukarıki izahattan anlaşıldı ki asrî bir devlette cemaat mahiyetini haiz heyetler yoktur ve olamaz. Bunlann ya hizmet-i umumiyyeler, yahut cemiyet-i hususiyyeler haline ifrağı hukuk-u âmme icabatındandır; maamafih Tanzimatçılar böyle düşünmediler. Onlara göre, Osmanlı Devleti fertlerden mürekkeb bir heyet değil, cemaatlerden mürekkeb bir müttehide mahiyetindedir. Yerli ve ecnebi cemaetler arasında bir de halifenin riyaset-i diniyyesi altında bir cemaat-i İslâmiyye tasavvur ettikleri için böyle bir (cemaatler konfederasyonu) kendilerine gayet makûl görünüyordu. Sultan bu konfederasyonun *(suzerain)i [hâkimi];* olacak, halife ile beraber patrikler ve sefirler onun *(vassal) [tâbîjl&n* hükmünde bulunacaktı. Sultan aynı zamanda hilâfet sıfatını da hâiz olduğu için cemaat-ı İslâmiyyenin diğer(64) cemaatler üzerindeki hakk-ı tefevvuku nev'emâ temin edilmiş bulunuyordu.

Tanzimatçıların böyle bir nev' muhtariyeti hâiz cemaatlar kabul etmesi gûyâ serbetî-i edyan umdesine gösterdikleri ihtiramdan ileri geliyordu. Bu heyetlere cemaat-ı diniyye namını verdikleri gibi muhtar bırakıldıkları ahkâm-ı hukukiyeyi de (umur-u mezhebiyye) tesmiye ediyorlardı. Güya aileye ait ahkâm-ı kazaiyye umûr-u mezhebiyyeden imiş! Halbuki

bütün erbab-ı ilim nazarında (mahkemevî bir kuwe-i müeyyideye mâlik olan kaideler) hukukî kaidelerdendir. Aile umurundan kadı'nm huzuruna arz edilmeyen, mahkemenin kuvve-i müeyyidesine ihtiyaç göstermeyen cihetler tabiî umui -u hukukiyyeden değildir. Bunlar arasında efkâr-ı âmmenin kuwe-i te'yîdiyyesine müstenid olanlar (diyanî) bir mahiyeti hâizdir.

Tanzimatçılar (mezheb) kelimesinin mübhemiyetinden istifade ederek bütün bu işlere umûr-u mezhebiyye nâmını veriyorlardı. Halbuki mezheb kelimesi tamamiyle Fransızca *Doctrine* kelimesinin, mukabilidir. Her imanın mezhebi (fikhîbir doktrin) mahiyetindedir. Bizim umur-u mezhebiyye dediğimiz şeyler hakkında Fransızlar *affaires cultuelles* tâbirini kullanırlar ve mezâhib nezareti mevkiinde *ministère des cultes* tabirini istimal ederler. *Culte* kelimesinin mukabili (ibadet) olunduğuna göre bu tabirlerin doğru tercümeleri (umûr-u taabbüdiyye) ve (İbadat Nezareti) olmak lâzım gelir. Umûr-u taabbüdiyye tamamiyle umur-u diyâniyye mânâsındadır. O halde serbestî-i edyân, umûr-u taabbüdiyyenin yani umur-u diyaniyyenin hürriyeti demektir. Bunun temini için, taabbüdî zümrelerden siyasî cemaatlar teşkil ederek onlara hukukî imtiyazlar vermek icab etmez. Halbuki Ali Paşa, Ermeni(65) cemaatine mevcut imtiyazlar haricinde bir nev' (meclis-i millî) ve. (meşrutiyet-i milliye) haklarını vermekte bile beis görmemişti.

Teşrih ettiğimiz nazariyat-ı idariyenin zarurî bir neticesi diğer cemaatler gibi bir de İslâm cemaatı teşkil etmek olacaktı. Mehâkim-i şer'iyyenin meşîhat-ı İslâmiyyeye rabtı bu gayenin birinci adımı olduğu gibi, cemaat-ı İslâmiyyeler teşkili hakkındaki projeler de bunun ikinci adımı idi. Cenab-ı Hakka çok şükür ki, yalnız Edirne'de teşkil olunan cemaat-ı İslâmiyye teşkilâtı diğer vilâyetlerde tatbik olunmadı. Çünkü cemaatin siyasî bir mahiyeti hâiz bir nev' nâ-tamam bir devlet

olduğu yukarıki tahlillerden anlaşıldı. Devletimiz, esasen halifenin riyaseti altında bir İslâm devleti iken onun karşısında cemaat nâmıyla bir ikinci İslâm devleti ikâme etmenin ne kadar büyük mahzurları dâi olduğu muhtac-ı beyan değildir. Bunun iki teşkilât-ı İslâmiyye arasında husule getireceği tesâdümlerden *[çarpışmalardan]* başka bir büyük tehlikesi de hârici ve dahilî kapitülâsyonların meşruiyetini kendi fiilimizle tasdik ve teyîd etmemiz ve binâenaleyh onların devamına razı olmamız olacaktı. Maamafih, cemaat-ı İslâmiyye teşkilâtı yapılmakla beraber onun kadar muzır olan diğer bir şey yapılmıştı. Yani İslâm dini dahilinde, devlete ait hakk-ı kazadan başka bir de bâb-ı fetvaya ait ikinci bir hakk-ı kaza tanınmıştı. Demek ki, taaddüd-ü kazayı kabul etmek ve umûr-u diyaniyyeyi, umûr-u kazaiyyeden temyiz ve tefrik etmemek İslâmiyetin esâsâtına muvafık geliyordu. O halde İslâm devleti öteden beri bazı Avrupa ulemâsının iddia ettiği veçhile hiçbir zaman asri bir devlet mahiyetini alamayacak, binaenaleyh ne dâhilen ne de(66) haricen müstakil olamayacaktı. Bu takdirce kapitülâsyonları kaldırmaya da hiçbir hakkımız da bulunmayacaktı. Mehâkim-i şer'iyyenin bâb-ı **fetvaya** rabtındaki mahzur bundan da ibaret değildi. Malûmdur ki, Adliye Nezareti kavanin-i adliyyemizde nakıs, yahut icâbât-ı asriyyeye **muhalif** bir kaide gördüğü zaman bir madde-i kanuniyye lâyihası tanzim ederek meclis-i teşriiye gönderir. **Bu** madde orada aynen yahut ta'dilen tasdik edilmekle nekâis-i kanuniyyemiz *[yasal eksikliklerimiz]* ale'd devam ikmal edilir.

Bu ihtiyacı, ayniyle bâb-ı fetva da hissedegelmiştir. Bunun için bâb-ı fetvanın ittihâz ettiği meslek, ihtiyâcât-ı asriyyeye muvafık olan bir kavli fıkh-ı hanefîde *müfetâbih* olarak bulamadığı takdirde (mesâil-i müctehedün-fihâda emirülmü'minin hangi kavi üzere amel olunmasını emir buyurur ise onunla amel muktezâ olur) kaidesine ittibâen ya mezheb-i Hanefînin gayrı *müfetâbih* kavileri arasında veyahut mezâhib-i erbaanın diğer aksamına ait kaviler meyanında bu-

larak tasdikini halifeye arz etmektedir. Mehâkim-i şer'iyyenin bâb-ı fetvada bulunmasından tevellüd eden bu tarz-ı hareket, ne meşrutiyete ne şeriata muvafıktır. Meşrûtiyete muvafık değildir, çünkü çünkü halifenin hür idaresi bir kanun mahiyetinde olduğundan, bu tarz-ı hareketle, meclis-i teşriiden geçmeden kanunlar tanzimine bir meydan açılmış olur. Şeriata da muvafık değildir, çünkü velâyet-i iftâ halifede olmayıp nusûstadır, nusûsun */nâs'ların, dogmaların/* müfessir ve meblâğları */yorumcu ve kaynakları/* ise müftülerdir. İctihâd içtihadı nakz etmediği */bozmadığı/* için halifenin iradesi hiçbir müftüyü şu suretle yahut bu suretle ifta etmeye ic**bar** edemez */fetva vermeye zorlayamaz/*. Emr-i ulû'l-emr/p.a*dişah emri/* kanun hükmünde olduğu ve kadılar halifenin vekilleri mevkiinde bulundukları için yalnız kadılar için mutâ'dır */bağlayıcıdır/*. O halde, mesâil-i müctehedün *ühâ /üzerinde çalışılan mesele/* da(67) tercîh-i akvâl */sözler/,* esasen teşrfyyenin öteden beri kanun tanziminde imtisal ettiği */örnek aldığı/* bir esas olup bunun emr-i iftâya taallûku yoktur.

Hâsılı, bu usulün ittihâzıyla, hem fetvanın emir ül-mü'minîne tasdik ettirilmesi gibi **hilaf**—ı şer'-i şerif bir hareket ihtiyar edilmiş oluyor, hem de hükümetin ve kuvve-i teşrîiyyenin haberi olmadan bâb-ı fetvaca doğrudan doğruya kanunlar tanzimi gibi hâdim-i meşrûtiyet bir fiil icra olunuyor.

Taaddüd-ü kazanın diğer bir mahzuru da bir **dâva** mahkemeye geldikten sonra elde müdevven */kitap halinde konmuş/* bir mecelle-i şer'iyye bulunmadığı için mes'elenin hükm-i kazaiyyesi fetvahaneden sual edilmesidir. Bu suretle, fetvahaneden sâdır olan fetva yalnız mâ-kabli */kendinden evvelki/* hakkında mâye et-tatbik */uygulama esası olan/* bir kanun mahiyetini hâiz oluyor. Halbuki kanunlar, yalnız mâ-ba'dleri */sonrası/* için mâye et-tatbik olmak üzere tanzim edilir ve bunun tanzimi hakkı da münhasıran kuvve-i teş-

rîiyyeye aittir. **Fetvahane** bu tarz-ı hareketle, bir telâkkiye göre teşrîî bir vazife ifâ ve diğer bir telâkkiye göre de bir nev' hukuk müşavirliği icra ediyor. En büyük halifelerimizden Sultan Selim ile en büyük Şeyhülislâmlarımızdan bulunan Zenbilli Ali Efendi'nin meşihat salnamesinde münderic muhavereleri diyanet ile kazanın tefrikini pek âlâ gösterdiğinden bab-ı fetvanın mehâkim-i şer'iyyenin hukuk müşaviri olması katiyyen caiz değildir. Teşrîî bir vazife ifâ etmesi ise yukarıda beyan ettiğimiz veçhile meşrûtiyete münâfidir *[aykırıdır]*.

Taaddüd-ü kazanın bir başka mahzuru da aynı madde hakkında bir mahkeme-i nizamiyye ile bir mahkeme-i şer'iyyenin ayrı ayrı ve birbirine mütenâkız *[karşıt]* ilâmlar vererek hükûmet-i icrâiyyeyi müşkil bir mevkide bırakmasıdır.

Bütün bu saydığımız şeyler, asrî bir devletle kâbil-i telif olmadığı gibi İslamî bir devletle de kâbil-i itilaf değildir. Bir devletin umûr-u diyâniyyesiyle(68) umûr-u kazâiyyesi başka başka hizmet-i âmmeler teşkil eder. Binâenaleyh her biri için müstakil bir nezaret lâzımdır.

Adliye Nezareti Umûr-u Kazâiyye Nezareti olduğu için alelumum teşkilât-ı kazaiyyenin mezkûr nezarete rabt ve ilhakı lâzım olunduğu gibi meşîhat-ı İslâmiyye de Umûr-u Diyâniyye Nezareti olduğu için ablumum müessesât-ı diniyyenin idaresi de meşîhat-ı ulyâya tevdi olunmak lâzımdır. Mehâkim-i Şer'iyye başında meclis tedkikat-ı şer'iyye ve kazaskerlik teşkilâtları bulunduğu halde Adliye Nezaretine ..ilhak edileceğinden teşkilât ve faaliyetindeki hususiyet kat'iyyen haleldar olmayacaktır. Zaten Kanun-u esasinin 118. maddesi alelumum kavâninin tanziminde ahkâm-ı fıkhıyyenin esas ittihaz edilmesini temin ettiği gibi hukuk-u ailenin diğer ahkâm-ı hukukiyyeye nisbetle daha çok an'anevî bir mahiyeti hâiz olduğu da bütün ulemâ-yı hukukça müsellemdir.

Umûr-u diyaniyye ile umûr-u kazaiyyenin müstakilen ayrı nezaretlere tevdiinden husule gelecek faide yalnız tevzî-i

adalet nokta-i nazarından değildir. Bu tefrikten husule gelecek en büyük menfaatimiz diyanet nokta-i nazarından olacaktır. Çünkü şimdiye kadar emvâl-i eytâmın erbâhı *[kazançları]* ve mehâkim-i ahaliyyenin idaresi gibi umûr-u maddiyye ile fart-ı iştigalden *[aşırı uğraştan]* umûr-u diyaniyyeyi nazâr-ı dikkate almaya vakit bulamamış olan meşîhat-ı İslâmiyye, artık bu arızî meşgalelerden kurtulacağı için Zenbilli Ali Efendi'nin tâbiri veçhile (emr-i ahiretimizi muhafaza)ya hakkıyla çahşabilecek ve ümmet-i İslâmiyyeye lâzım gelen terbiye-i diniyyeyi vermeye muvaffak olacaktır. Meşihat-ı İslâmiyyenin bundan sonra ifâ edeceği vezâif-i âliyye-i diniyyeyi de gelecek makalemizde teşrih edeceğiz.

*

(69) *(Tanin,* 1 Teşrinievvel 1332)

9

Geçen makalelerde, meşîhat-ı İslâmiyyenin vazifesi umûr-u diyâniyye ile iştigalden ibaret olduğunu izah etmiştik. Umûr-u diyâniyye, itikadat ve ibâdet nâmıyla iki kısımdır.

İbadetler, her mahalde edâ edilmekle beraber, cemaatle icrası iktizâ edenler, bilhassa camilerde edâ edilir. İtikadlarm ruhlarda teessüsü *[yerleşmesi],* Şerâit-i ibâdatm taallümü *[öğrenilmesi]* ya ilim tarikiyle, yahut hal tarîkiyledir. İlmin merkez-i ta'lîmi medreseler, halin mekteb-i terbiyesi tekkelerdir. Binaenaleyh (cami, medrese ve tekke) meşîhat-ı İslâmiyyenin idare edeceği üç mühim müessese-i İslâmiyyedir.

Şimdiye kadar bu müesseseleri idare eden Evkaf Nezareti idi. Evkaf Nezareti, bir nevî Maliye Nezareti olduğundan bunların yalnız cihet-î maddiye ve maliyyesini tanzim edebiliyordu; cihet-i ilmiyye ve terbiyyesi mühmel *[ihmal edilmiş]* kalıyordu. Bu müesseselerin idaresi, meşîhat-ı İslâmiyyeye intikal etmekle, umûr-u diyaniyyede yeniden bir inkişâf ve in-

tizam husule gelecektir. Çünkü meşîhat-ı İslâmiyyede umûr-u ilmiyye ve terbiyevîyyede selâhiyet-i kâmileye malik iki meclis-i âlî vardır ki Evkaf Nezareti'nde mevcut olamazdı. Bunlardan biri (Fıkıh Encümen-i Dânişi) hükmünde bulunan Fetva Emaneti, diğeri de (Tasavvuf Encümendi Dânişi) mahiyetinde bulunan Meclis-i Meşâyihtir.

Bunlara ilâveten, bir de (Kelâm Encümen-i Dânişi) mahiyetini hâiz olmak üzere bir (Meclis-i Mütekellimin) tesis olunursa üçünün birleşmesinden tam bir ulûm-u dîniyye dâr'ül-mesâîsi husule gelmiş olur.

(70) İslâmiyet ilim ve irfana müstenid bir din olduğu için, umûr-u diyanîyyede kabul ettiği rehberler ancak ulemâ ve urefâ */irfan sahipleri/An:* Ruhbaniyyet */rahiplik/* gibi, hükûmet-i ruhanniyye gibi bid'atlardan münezzeh */peygamber zamanından sonra dinde meydana çıkan şeylerden arınmış/* olan İslâmiyyetin diyânî teşkilâtına misal aradığımız zaman bunu münhasıran ilmî teşkilâtta bulabiliriz. İslâmiyetçe, din, aklın bir nevî ilminden, kalbin bir nevî ilhamından ibarettir. Müslümanlarca müftü, ilm-i fıkıhta mütebahhir */engin bilgili/* bir âlimdir; mütekellim, akâid-i İslâmiyyede */îslâmî inanışlarda/* muhakkak bir hakîm/6%e/den; şey, vicdaniyatta zâik bir ariften */zevk alan bir irfan sahibinden/* başka bir şey değildir. İslâmiyyetin bu hususiyet-i fâikasına binâendir ki mezkûr meclislere diyânî encümen-i dânişler nazarıyla bakabiliriz. Meşihat-ı İslâmiyyede bu meclislerden başka cevâmi müdüriyeti, medaris müdüriyeti, tekâyâ müdüriyeti nâmlarıyla üç müdüriyete de ihtiyaç vardır.

Şimdiki ders vekâleti medâris müdüriyeti vazifesini ifâ edebilirse de diğer ikisinin yeniden tesisi lâzımdır. Çünkü şimdiye kadar cihetlerin, yani müderris, imamlık, hatiplik, postnişinlik gibi vazifelerin tevcihi selâhiyeti Evkaf Nezaretine ait idi.

Meşîhat-ı İslâmiyye, bu selâhiyetleri deruhde etmediği için, bunlar iktizâ eden idareleri muhtevi değildi.

Bu selâhiyetlerin vaktiyle meşîhat-ı İslâmiyyeye verilmesinden **husule** gelen zararlı neticeleri tedkik edelim:

Evkaf Nezareti, sırf mâlî bir nezaret olduğu için, imamların, hatiblerin ve âzâlann evvelce medâris-i mahsûsada yetiştirilip ba'dehu tayin edilmeleri lüzumunu düşünemez, yahut düşünsel bile bu işi hakkıyla ifâ edemezdi. Binâenaleyh bu vazifeleri taliplerin en liyakatlisine tevcih etmek ıztırârında */zorunda/* idi. Bu hâlin ne gibi bir netice verdiğini, (71) acemi neferleri isticvâb eden */sorguya çeken/* zabitlere sorunuz. Bu zevatın beyânına göre, köylü neferlerin ekserisi, peygamberin ismini bilmediği gibi, hangi mezhebe mensub olduğundan, imamının ismi ne olduğundan bihaber bulunuyor. Bu dinî ce**halet** yalnız köylere de münhasır değildir, şehirlerde de fukara mahallelerinden hizmetçi, hamal makûlesi kimselerde aynı bilgisizliği görürsünüz. Esâsı ilim olan, hatta mukallidin [taklitçinin] imânını sahih tanımayan bir dinin efradında bu kadar amik bir cehalet-i diniyyenin hükümrân bulunması nasıl tecviz edilebilir? Yetiştirilmesine itinâ edilmeyen uzuvlardan biri de ulûm-u diniyye muallimleridir.

Bu muallimlerin,.ulûm-u riyaziyye ve müsbeteden biraz nasib almış olan talebeleri karşısındaki vaziyetleri gayet acıklıdır. Bunlar, ekseriya, talebenin suallerine, makûl ve mantıkî bir cevap itasından âciz olarak (sus, kâfir oldun!) demekten başka bir şey yapmamakla, talebe nazarında, dînin kadrini */değerini/* küçültmektedirler.

Genç yaşta bulunanlar, cevaptan âciz kalanın, bizzat dîn-i İslâm mı yoksa muallimin kendisi mi olduğunu idrak edemez, bu suretle din mualliminin cehaleti, talebenin tezelzül-ü itikâdâtına */inançlarının sarsılmasına/* sebebiyet verir. Binaenaleyh mekteplerde, itikâdâtm tezelzül etmesi, akâid-i İslâmiyye ile ulûm-u müsbetenin kâbil-i telif bulunmamasından değil, ulûm-u diniyye muallimlerinin iki cihete de vâkıf olmamasındandır. İslâmiyet gibi mâ-ba'd ettabiiyâtta

[metafizikte/ akla, ve ictimâyatta örfe istinâd eden bir din ulûm-u müsbete ile hiçbir zaman tearuz etmez *[zıt düşmez].*

Mekteplerde ulûm-u diniyye tedrisinin bozukluğuna sebep, yalnız muallimlerin ehliyetsizliği değil, aynı zamanda bu hususa dair yazılmış olan (72) kitapların da kifayetsizliğidir. Bu kitaplar, ancak muhakkak ulema tarafından yazılabilir. Binâenaleyh gerek ehliyetli imam ve vaizlerle kifâyetli ulûm-u diniyye muallimlerinin yetişmesi ve gerek muhakkıkâne *[gerçeği araştırana yakışacak yolda]* akâid ve ilm-i hâl kitaplarının yazılması meşîhat-i İslâmiyyenin himmetli bir teşebbüsüne vâ-bestedir.

Meşîhat-ı İslâmiyyenin umûr-u diyâniyye ile adem-i iştigâlinden husule gelen zararlar, yalnız cehalet-i diniyyenin intişârı ve itikâdatın bozulmasından ibaret olmamıştır; bunun bir neticesi de icrâ-yı ibadetin ve camilere müdavemetin gittikçe tenakusa [azalmaya] yüz tutmasıdır. Acaba tenâkus-u nüfus gibi bu tenakusun da birtakım **kabil**—i izale sebepleri yok mudur? Meselâ, bir camide imamın halûk *[iyi huylu],* hatibin beliğ *(düzgün söz söyliyenj,* vaizin hakim *[bilge],* müezzinlerle hafızların hüsn-i savta */güzel sese]* malik bulunmaları müdavimlerinin tezâyüdünü mucib olmaz mı? Hıfzısıhha fikirlerinin hâkim bulunduğu bu devirde, oturup abdest alınabilecek suhuletli çeşme-gâhlar rutubetli çoraplarla temas edilmemiş nezâfetli secde-gâhlar tesis etmek imkânı yok mudur? Hâsılı bugün sıhhî, bedîî, mantıkî vicdanların istilzam ettiği birtakım tedbirler vardır ki, ittihazında hiçbir dinî mahzur olmamakla beraber, birçok maddî ve manevî faideler vardır. Meselâ, İstanbul'da elektrik kandillerinin tatbikiyle camilerin daha sıhhî, daha bedîî bir vaziyet aldığını görüyoruz.

Herhalde eşkâl ve kifâyâtı ancak merciince ve mütehassıslannca tayin edilebilen bu gibi tedbirlerin tatbikiyle camilere müdâvemetin gititkçe artacağı şüphesizdir. Fakat bunları düşünüp yapabilmek ancak diyânî bir selâhiyeti hâiz bir meıcî-i

âlînin vücuduna mütevakkıftır. Bu mercî-i âlî ise ancak meşîhat-ı İslâmiyye olabilir.

(73) Görülüyor ki meşîhat-ı İslâmiyye, umûr-u diyâniyyeyi hüsn-i idare için imam, **vaiz,** hatip ilâ-âhire gibi memurlarla müftüler, medreseler ve ulûm-u dîniyye mütehassısları yetiştirmek zaruretindedir.

O halde, bu memurları ve mütehassısları yetiştirmek için meslekî ve ihtisâsî medreseler tesis etmesi iktizâ eder. Bugün mevcut olan medreset ül-vâizîn gibi bir de medreset ül-eimme ve'l-hutebâ, *[imamlar medresesi]* medreset ül-müezzinîn ve'l-kurrâ *[müezzinler ve hafızlar medresesi],* medreset ül-meşâyh teşkili lâzım olunduğu gibi bunun fevkinde olarak bir medreset ül-müderrisînin tesisi de elzemdir. Medreset ül-müderrisîn, Arabiyât, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi şubeleri muhtevi olmalıdır.

Meşîhat-ı İslâmiyyenin bir vazifesi de turuk-u aliyyeyi *[tarikatları]* gaye-i asliyyeleri dahilinde birer âmil-i **içtimaî** halinde koymaya çalışmak ve tekkeleri hakikaten birer müessese-i terbiyeviyye haline getirmektedir.

Bu vazifelerden başka, meşihat-ı İslâmiyyenin icra edebileceği bir hizmet de memâlik-i İslâmiyyenin her tarafına göndermek için birtakım ümenâ-yı din *[güvenilir din adamları]* yetiştirmek ve bunlan a'lâ-yı diyanet için icab eden yerlere göndermektir.

Bu vazifeler haricinde, **fetva** emaneti tarafından bir (muhît-i fetâvâ) *[fetvalar ansiklopedisi],* meclis-i mütekellimîn tarafından bir (ilm-i kelâm), meclis-i meşâyih tarafından bir (ilm-i tasavvuf) kitapları telif ettirmek, tarih-i fıkıh tarih-i kelâm, tarih-i tasavvuf, siyer-i nebevviyye, tefsir ve muhit-i ehâdis gibi ihtiyacat-ı âmmeden olan kitapları telif yahut Arapcadan tercüme ettirmek için (telif ve tercüme encümeni) tesis eylemek de cümle-i vezâifindendir.

(74) Hülâsa, vezâif-i diyâniyyenin ifâsı için ne gibi tesi-

sat ve teşkilâta ihtiyaç varsa cümlesini yapmak, camiden mahrum olan köylerde ve mahallelerde camiler inşâ ettirmek, medresesiz mevkilerde medreseler tesis etmek ve bütün bu vezâfin hakkıyla ifâsı için de alelumum memurîn-i dîniyye ve müntesibîn-i ilmiyyenin müreffehen yaşamasını temin edecek müstevfî */dolgun/* maaşlarla ikdarlarına çalışmak cümle-i vezâiftendir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin mirasçısı olduğu Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşıyla sona erdi. Bu savaşa girerken ilânından yarar umduğumuz Cihat hakkında, o zaman Batılı bir İslâm uzmanının yazdıkları, ilk kez burada dilimize çevriliyor ve konunun uluslararası perde arkasını kavramamıza yardım ediyor.

Öte yandan, Cumhuriyetin erken yıllarında benimsenen Halkçılık ideolojisi, Birinci Dünya Savaşı sırasında, İttihat ve Terakki örgütünün içinde oluşmaya başlamıştı. Bu sürecin gelişmesini gözlemlememizi mümkün kılan, Merkez-i Umumi'nin 1916 raporu ve (tutanakları bulunmadığı için, elimizdeki tek yazımlanışı olan) o yılın Kongre kitapçığı, niteliği ve boyutları hâlâ tartışılan Ermeni Tehciri (göçürtmesi) olayının iktidar partisince nasıl açıklanıp savunulduğunu da ortaya koymaktadır. Bu metinler, yakın siyasal tarihimize ışık tutuyor.

ISBN-975-414-118-5